

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Σχολή Επιστημών Αγωγής
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

**Νοητικές αναφορές στις περιγραφές παιδιών ηλικίας 3 έως 7 ετών
από τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους: Σχέση με την ενσυναίσθηση
και τη θεωρία του νου**

υπό

Νταλαγιάννη Ανδριάννα

Μεταπτυχιακή Εργασία

υποβληθείσα για την εκπλήρωση προϋποθέσεων απονομής

Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης στις «Επιστήμες Αγωγής»

του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Επιβλέπουσα:

Μισαηλίδη Πλουσία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

2018

© Νταλαγιάννη Ανδριάννα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	2
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ.....	5
ΠΕΡΙΛΗΨΗ.....	6
ΑΒSTRACT.....	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	8
Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΓΟΝΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΝΟΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ.....	11
1.1 Η θεωρία της Meins για τις αναφορές των γονέων στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους.....	11
1.2 Μέτρηση της γονικής αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού.	12
1.3 Ατομικές διαφορές στην ικανότητα των μητέρων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους.	15
<i>1.3.1 Ατομικές διαφορές στην ικανότητα των μητέρων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού .....</i>	<i>16</i>
<i>1.3.2 Επιπτώσεις των ατομικών διαφορών των μητέρων στην ικανότητά τους για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού στα παιδιά .....</i>	<i>17</i>
<i>1.3.3 Επιπτώσεις των ατομικών διαφορών στην ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού στις μητέρες. ....</i>	<i>18</i>
1.4 Έρευνες που μελέτησαν την ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους σε σύγκριση με αυτήν άλλων ενηλίκων.	19
1.5 Συμπεράσματα.....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ.....	21
2.1 Ορισμός και σημασία της θεωρίας του νου.....	21
2.2 Ανάπτυξη της θεωρίας του νου	22
2.3 Μέτρηση της θεωρίας του νου στα παιδιά	23
2.4 Μέτρηση της θεωρίας του νου στους ενήλικες	25
2.5. Συμπεράσματα.....	27
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ	28
3.1 Ο όρος ενσυναίσθηση.....	28
3.2 Διαστάσεις της ενσυναίσθησης.....	29
3.3 Ανάπτυξη της ενσυναίσθησης.....	30

3.4 Μέτρηση.....	33
3.4.1 Μέτρηση της ενσυναίσθησης στα παιδιά.....	33
3.4.2 Μέτρηση της ενσυναίσθησης στους ενήλικες.....	35
3.5 Η ενσυναίσθηση των μητέρων.....	35
3.6 Η ενσυναίσθηση των ατόμων τρίτης ηλικίας.....	37
3. 7 Συμπεράσματα.....	38
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΕ	
ΝΟΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ	
ΝΟΥ.....	39
4.1 Η γονική ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών και η θεωρία του νου.....	39
4.2 Γονική ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και ενσυναίσθηση.....	40
4.2.1 Σχέση της γονικής ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού με την ενσυναίσθησή τους.....	40
4.2.2 Σχέση της γονικής ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού με την ενσυναίσθησή του παιδιού τους.....	41
4.3. Θεωρία του Νου και Ενσυναίσθηση.....	42
4.3.1 Σχέση της θεωρίας του νου των παιδιών με την ενσυναίσθησή τους.....	42
4.3.2 Σχέση της θεωρίας του νου των παιδιών με την ενσυναίσθηση των μητέρων.....	43
4.4. Η παρούσα έρευνα.....	44
Β. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ.....	46
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ.....	47
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΜΕΘΟΔΟΣ.....	49
6.1 Συμμετέχοντες.....	49
6.2 Ερευνητικά εργαλεία.....	50
6.2.1 Εργαλείο μέτρησης της απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά/εγγόνια.....	50
6.2.2 Εργαλείο μέτρησης της ενσυναίσθησης των μητέρων και των γιαγιάδων.....	52
6.2.3 Εργαλείο μέτρησης της θεωρίας του νου των παιδιών.....	54
6.2.4 Εργαλείο μέτρησης της ενσυναίσθησης των παιδιών.....	56
6.3 Διαδικασία.....	56
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ.....	58
7.1 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων - γιαγιάδων.....	58
7.1.1 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων- γιαγιάδων στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης.....	58

7.1.2 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων – γιαγιάδων στην κλίμακα <i>Το Παιδί Μου</i>	59
7.1.3 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων - γιαγιάδων στην κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης	59
7.1.4 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων – γιαγιάδων στη συνέντευξη.....	60
7.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στις κλίμακες για τις μητέρες και τις γιαγιάδες.....	63
7.2.1. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και τη συνέντευξη.....	63
7.2.2 Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και την κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης	65
7.2.3. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης και τη συνέντευξη.	66
7.2.4. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα « <i>Το Παιδί Μου</i> » και τις κλίμακες κοινωνικής κατανόησης, διαπροσωπικής ενσυναίσθησης και τη συνέντευξη. ..	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΣΥΖΗΤΗΣΗ	71
8.1 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων ως προς τις αναφορές τους στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών/εγγονιών.....	71
8.2 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων ως προς την ενσυναίσθηση	72
8.3 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων στην απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ και ενσυναίσθησης	74
8.4 Συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών τις έρευνας για τις δύο ομάδες γυναικών.....	75
8.4.1 Συσχέτιση της τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις με την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους.....	75
8.4.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στην απόδοση ενσυναίσθησης και δεξιοτήτων θεωρίας του νου από τις μητέρες και τις γιαγιάδες στο παιδί και το εγγόνι τους.	76
8.4.3 Συσχετίσεις ανάμεσα στην απόδοση νοητικών καταστάσεων και ενσυναίσθησης από τις μητέρες και τις γιαγιάδες στο παιδί και το εγγόνι τους	77
8.4.4 Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση των δύο ομάδων με την τάση τους να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις και δεξιότητες για θεωρία του νου στο παιδί και το εγγόνι τους.....	78
8.4.5 Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με την τάση τους να αποδίδουν ενσυναίσθηση στους άλλους.....	79
8.5 Περιορισμοί – Μελλοντικές κατευθύνσεις.....	80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	82

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επιβλέπουσά μου, κυρία Μισαηλίδη Πλουσία, για την τιμή που μου έκανε να εποπτεύσει την διπλωματική μου εργασία καθώς και για τη βοήθεια και την καθοδήγηση που μου προσέφερε κατά την εκπόνηση της έρευνας. Θα ήθελα να ευχαριστήσω, επίσης, τον κ. Ανδρέα Μπρούζο και τον κ. Δημήτρη Μαυρίδη για τις πολύτιμες συμβουλές τους, οι οποίες με βοήθησαν να κάνω σημαντικά βήματα και να ολοκληρώσω την εργασία μου. Θα ήταν παράλειψη να μην ευχαριστήσω την Ορφανίδου Σοφία για την αξιολόγηση ως δεύτερος κριτής της αποκωδικοποίησης των συνεντεύξεών μου. Ακόμη θα ήθελα να πω ένα μεγάλο «ευχαριστώ» στη φίλη μου Τσιάρα Ευαγγελία, για την καθοδήγηση στην στατιστική ανάλυση. Ευχαριστώ θερμά όλους του συμμετέχοντες στην έρευνα για την συναίνεση και υποστήριξή τους. Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου για την αμέριστη στήριξη και συμπαράσταση καθώς και την πίστη σε όλες μου τις προσπάθειες.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Δύο ήταν οι στόχοι της παρούσας έρευνας. Πρώτον, να εξεταστούν οι ομοιότητες και οι διαφορές των μητέρων και των γιαγιάδων ως προς τις αναφορές τους στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών και των εγγονιών τους. Δεύτερον, να διερευνηθεί η σχέση αυτής της ικανότητας των δύο ομάδων με (α) την δική τους ενσυναίσθηση και (β) την ενσυναίσθηση και τη θεωρία του νου του παιδιού – εγγονιού τους. Στην έρευνα συμμετείχαν 60 μητέρες και 60 γιαγιάδες με παιδιά και εγγόνια ηλικίας 3 έως 7 ετών. Για τη μελέτη της ικανότητας των μητέρων και των γιαγιάδων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους αντίστοιχα, χρησιμοποιήθηκε η συνέντευξη των Meins και Fernyhough (2015). Η απόδοση δεξιοτήτων θεωρίας του νου στα παιδιά εξετάστηκε με την κλίμακα Κοινωνικής Κατανόησης των Παιδιών (Tahiroglu et al., 2014). Η ενσυναίσθηση των παιδιών αξιολογήθηκε από τις μητέρες και τις γιαγιάδες με την κλίμακα «Το Παιδί μου» (Kochanska, DeVet, Goldman, Murray, & Putnam, 1994), ενώ για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των ίδιων των μητέρων και των γιαγιάδων χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα Διαπροσωπικής Ενσυναίσθησης (Davis, 1983). Τα ευρήματα έδειξαν ότι οι αναφορές των μητέρων και των γιαγιάδων στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους παρουσίασαν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ τους. Επίσης, βρέθηκε σημαντική θετική συσχέτιση ανάμεσα στην ικανότητά αυτή των μητέρων και των γιαγιάδων με την ενσυναίσθησή τους. Τέλος, σημαντικές θετικές συσχετίσεις βρέθηκαν και ανάμεσα στις αναφορές των δύο ομάδων για τις νοητικές καταστάσεις του παιδιού- εγγονιού τους, με τις κλίμακες αξιολόγησης της ενσυναίσθησης και της θεωρίας του νου των παιδιών. Η συζήτηση εστιάζει στην σημασία των ευρημάτων αυτών για το πεδίο που μελετά την ικανότητα των προσώπων φροντίδας για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών.

Λέξεις - κλειδιά: αναφορά σε νοητικές καταστάσεις, γιαγιάδες, ενσυναίσθηση, θεωρία του νου, μητέρες, παιδιά.

ABSTRACT

The aims of the present study were twofold. First, it was aimed to study the similarities and differences between mothers' and grandmothers' references to their child's and grandchild's mental states respectively. Second, it was aimed to examine the relations between these mothers and grandmothers' ability with a) their empathy, b) their child's/ grandchild's empathy and theory of mind. In the study participated 60 mothers and 60 grandmothers who had children and grandchildren aged 3 – 7. For the assessment of mothers and grandmothers' ability to refer to their child's and grandchild's mental states, Meins and Fernyhoughs'(2015) interview was used. In order to assess children's and grandchildren's ability in theory of mind, according to their mothers and grandmother' assessments, the Children's Social Understanding Scale was used (Tahiroglu et al., 2014). Moreover, children's and grandchildren's empathy, according to their mothers and grandmother assessments, was assessed using My Child scale (Kochanska et al., 1994). Finally, mothers and grandmothers' empathy was assessed through the Interpersonal Reactivity Index (Davis, 1983). The results showed that there are important similarities between mothers and grandmothers' ability to refer to their children's/grandchildren's mental states. Furthermore, it was found that mothers and grandmothers indices of their ability to refer to their children's/grandchildren's mental states were positively correlated in a significant manner to their own empathy. Also, it was found that mothers and grandmothers' ability to refer to their children's/grandchildren's mental states, was positively correlated to a great extent to their children's and grandchildren's empathy and theory of mind. The discussion focuses on the implications of these findings on the field that investigates caregivers' ability to refer to their children's mental states.

Key words: children, grandmothers, empathy, references to mental states, mothers, theory of mind

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ικανότητα αναφοράς των γονέων στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους, αναφέρεται στην τάση τους να χρησιμοποιούν όρους που αναφέρονται στις γνώσεις, τις επιθυμίες, τις προθέσεις, τη βούληση και τις νοητικές διεργασίες του παιδιού τους όταν καλούνται να το περιγράψουν ή κατά την αλληλεπίδραση μαζί του (Meins, 1997). Η σύνδεση ανάμεσα στην ικανότητα αυτή των γονέων, ιδιαίτερα των μητέρων, με τη θεωρία του νου των παιδιών τους, υποστηρίζεται από έρευνες σε γονείς και παιδιά. Οι έρευνες αυτές αναφέρουν ισχυρές συσχετίσεις ανάμεσα στην ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων από τους γονείς με τη ΘτΝ των παιδιών τους (Dore & Lillard, 2014· Meins & Fernyhough, 1999). Ένα μεγάλο μέρος των ερευνών για τη γονική ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά, έχει επικεντρωθεί και στη σχέση της με την ενσυναίσθηση των γονέων και των παιδιών. Ωστόσο, λιγότερα είναι γνωστά για την ικανότητα αυτή στις γιαγιάδες. Για παράδειγμα, δεν είναι ακόμα ξεκάθαρο αν υπάρχουν ομοιότητες στην ικανότητα των γιαγιάδων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις των εγγονιών τους και την ενσυναίσθησή τους με τις μητέρες.

Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να εξετάσει τις ομοιότητες των μητέρων και των γιαγιάδων ως προς την ικανότητά τους για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών και των εγγονιών τους. Επίσης, εξετάζει τη σχέση αυτής της ικανότητας των δύο ομάδων με την ενσυναίσθησή τους, καθώς επίσης και με την ενσυναίσθηση και τη θεωρία του νου του παιδιού- εγγονιού τους.

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη: το θεωρητικό (α μέρος) και ερευνητικό (β μέρος) κομμάτι. Το θεωρητικό μέρος αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια. Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται η γονική ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού. Στο δεύτερο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η έννοια της ΘτΝ και στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η έννοια της ενσυναίσθησης. Στο τέταρτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η σχέση μεταξύ των τριών μεταβλητών: ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού, θεωρία του νου και ενσυναίσθηση.

Τα αμέσως επόμενα κεφάλαια αφορούν το ερευνητικό μέρος της εργασίας. Αναλυτικότερα, στο πέμπτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται οι στόχοι και τα ερωτήματα της έρευνας. Στο έκτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας και

ειδικότερα, οι συμμετέχοντες, τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν και η διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη συλλογή των δεδομένων.

Τέλος, στο έβδομο κεφάλαιο περιγράφονται οι στατιστικές αναλύσεις που πραγματοποιήθηκαν, προκειμένου να ελεγχθούν τα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί. Τέλος, στο όγδοο κεφάλαιο επιχειρείται ο κριτικός σχολιασμός των αποτελεσμάτων που συγκεντρώθηκαν σε σχέση και με την υπάρχουσα βιβλιογραφία και έρευνες στην περιοχή, ενώ στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι περιορισμοί της παρούσας έρευνας και ορισμένες προτάσεις για μελλοντική έρευνα.

[Α. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Η ΓΟΝΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΙΣ ΝΟΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ

Η γονική αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού, αποτελεί μια λεκτική εκδήλωση της αναπαράστασης που έχουν οι γονείς για το παιδί, καθώς εδράζεται στα σχόλια που κάνουν οι γονείς για τη νοητική δραστηριότητα του βρέφους ή του παιδιού κατά την αλληλεπίδραση μαζί του (Bernier, McMahon, & Perrier, 2016).

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστούν οι θεωρητικές καταβολές για την ανάπτυξη της θεωρίας της Meins (1997) σχετικά με την τάση των γονέων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους κατά την αλληλεπίδραση μαζί του ή όταν τους ζητηθεί να το περιγράψουν. Επίσης, παρουσιάζονται σε ξεχωριστές ενότητες οι μέθοδοι αξιολόγησης που έχουν αναπτυχθεί για τη μελέτη αυτής της ικανότητας των γονέων, οι ατομικές διαφορές που έχουν εντοπιστεί στις μητέρες και οι επιπτώσεις τους τόσο στις ίδιες όσο και στο παιδί. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου παρουσιάζονται οι έρευνες που μελέτησαν την ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους σε σύγκριση με αυτήν των πατέρων.

1.1 Η θεωρία της Meins για τις αναφορές των γονέων στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους

Παρόλο που όλοι οι ενήλικες έχουν την ικανότητα να αναπαριστούν και να κατανοούν τις σκέψεις και τα συναισθήματα των άλλων, δεν επιστρατεύει αυθόρμητα ο καθένας αυτή την ικανότητα όταν περιγράφει άλλους ή ερμηνεύει και εξηγεί τις συμπεριφορές τους (Meins, Fernyhough, & Harris-Waller, 2014). Σύμφωνα με τον Bornstein (1995) οι γονείς παλεύουν να εξάγουν νόημα για τη συμπεριφορά των βρεφών τους προσπαθώντας να μαντέψουν τι βρίσκεται μέσα στο νου τους: τι θέλουν, τι ξέρουν και πώς αισθάνονται (όπ. αναφ. στο Degotardia & Sweller, 2012, σ. 13).

Επηρεασμένη από τη θεωρία του δεσμού της Ainsworth, η Elizabeth Meins (1997) ασχολήθηκε με την ικανότητα των γονιών να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους. Σύμφωνα με τη Meins (1997), τα σχόλια της μητέρας για τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους, τα οποία είναι συντονισμένα με την συμπεριφορά του, μπορούν να αποτελέσουν ενδείξεις για την ικανότητα της μητέρας

να διαβάζει με ακρίβεια τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους. Η έμφαση που έδωσε η Meins (1997) στην ερμηνεία της συμπεριφοράς του βρέφους από τους γονείς με όρους νοητικών καταστάσεων, συμπληρώνει τη θεωρία δεσμού της Ainsworth διότι εστιάζει στην ικανότητα νοητικού συντονισμού με το παιδί (όπ. αναφ. στο Meins, Fernyhough, Russell, & Clark-Carter, 1998). Η γονική απόδοση νοητικών καταστάσεων στο βρέφος αποτελεί, δηλαδή, μια ικανότητα που είναι διακριτή από τις απλές συμπεριφοριστικές ανταποκρίσεις στις σωματικές και συναισθηματικές ανάγκες του βρέφους (Degotardia & Sweller, 2012· McMahon & Bernier, 2017).

Η Meins (1997) στην διατύπωση της θεωρίας της, επηρεάστηκε και από μια δεύτερη θεώρηση. Πρόκειται για την θεωρία του Vygotsky (1978) για τη διαλογική φύση των ανώτερων νοητικών λειτουργιών και τη σημασία των κοινωνικό – περιβαλλοντικών επιρροών, ιδιαίτερα της γλώσσας των ενηλίκων κατά την αλληλεπίδραση με το παιδί για την ενίσχυση της μάθησης και ιδιαίτερα την ανάπτυξη της κοινωνικής κατανόησης (όπ. αναφ. στο McMahon & Bernier, 2017). Τα πρόσωπα φροντίδας, σύμφωνα με τον Vygotsky (1978), εκθέτοντας τα παιδιά στην ιδέα του εαυτού και των άλλων ως άτομα με προθέσεις και προσφέροντας μια αναπαράσταση της συμπεριφοράς του ίδιου και των άλλων, βοηθούν το παιδί να αποκτήσει κοινωνική κατανόηση (όπ. αναφ. στο Carpendale & Lewis, 2004).

Η εργαστηριακή αξιολόγηση που δημιούργησαν οι Meins, Fernyhough, Fradley και Tuckey (2001) για την αξιολόγηση της ακρίβειας με την οποία οι μητέρες κατανοούν τις νοητικές καταστάσεις που κρύβονται πίσω από τα κελεύσματα του βρέφους και την παροχή της κατάλληλης με αυτές ανταπόκρισης, χρησιμοποιείται κατά τον πρώτο χρόνο ζωής του βρέφους και βασίζεται στα σχόλια της μητέρας για τις πιθανές νοητικές καταστάσεις του βρέφους κατά την αλληλεπίδραση μαζί του, ενώ για παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας η αξιολόγηση βασίζεται στην αυθόρμητη χρήση, από το πρόσωπο φροντίδας, όρων που αναφέρονται σε νοητικές καταστάσεις όταν καλείται να περιγράψει το παιδί του.

1.2 Μέτρηση της γονικής αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού.

Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις με τις οποίες επιτυγχάνεται η μέτρηση της ικανότητας των γονέων να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στο παιδί τους, οι οποίες βασίζονται

στην λεκτική αποκωδικοποίηση των όρων που χρησιμοποιούν τα πρόσωπα φροντίδας όταν αναφέρονται σε αυτό.

Όταν το βρέφος είναι 12 μηνών ή μικρότερο, η αξιολόγηση βασίζεται στην παρατήρηση της μητέρας κατά την αλληλεπίδρασή της με το βρέφος και την μετέπειτα αποκωδικοποίηση του λεξιλογίου της μητέρας (Laranjo, Bernier, & Meins, 2008). Οι αναφορές που θεωρείται ότι σχετίζονται με την ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων, είναι αυτές που περιέχουν όρους οι οποίοι αναφέρονται σε νοητικές καταστάσεις (επιθυμίες, αντιλήψεις, προθέσεις, γνώση, βούληση) για να αποδώσουν πως μπορεί να αισθάνεται ή τι μπορεί να σκέπτεται το βρέφος. Επίσης, οι περιπτώσεις που η μητέρα απευθύνεται στο βρέφος για να του εκφράσει ένα συναίσθημα ή ιδέα, λαμβάνονται ως ένδειξη απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο βρέφος (π.χ., «νομίζω ότι θα ήταν ωραία να παίζαμε με τα τουβλάκια τώρα») (McMahon & Bernier, 2017· Meins, Centifanti, Fernyhough, & Fishburn, 2013a· Meins, Fernyhough, Johnson, & Lidstone, 2006).

Έπειτα, οι αναφορές αυτές ταξινομούνται σε «κατάλληλες» και «μη συντονισμένες». Οι «κατάλληλες» αναφορές είναι αυτές οι οποίες, σύμφωνα με τον ερευνητή, είναι σχετικές ή συνεπής με την παρατηρούμενη συμπεριφορά του βρέφους ή δημιουργούν συνδέσεις με προηγούμενα σχετικά γεγονότα από τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση (Meins et al., 2012). Αντιθέτως, οι αναφορές που χαρακτηρίζονται ως «μη συντονισμένες», είναι αυτές που ο γονέας φαίνεται να παρερμηνεύει τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους (π.χ., ο γονέας λέει ότι το βρέφος θέλει να φάει, ενώ φαίνεται απορροφημένο με ένα παιχνίδι) καθώς και τα σχόλια στα οποία η αναφορά σε κάποια νοητική κατάσταση δεν είναι σαφής (Meins et al., 2013a).

Η διεθνής βιβλιογραφία περιλαμβάνει 14 έρευνες σε μητέρες με τη χρήση της μεθόδου της παρατήρησης. Οι έρευνες αυτές εστιάζουν κατά κύριο λόγο στις αναφορές των μητέρων που αφορούν την απόδοση νοητικών καταστάσεων. Στατιστικά σημαντικές θετικές συσχετίσεις έχουν αναφερθεί μεταξύ των μητέρων στο σύνολο και τη συχνότητα αναφοράς σε νοητικές καταστάσεις κατά την αλληλεπίδρασή τους με το βρέφος (Bernier, McMahon, & Perrier, 2016· Bigelow, Power, Bulmer, & Gerrior, 2015· Bordeleau, Bernier, & Carrier, 2012· Demers, Bernier, Tarabulsky, & Provost, 2010b· Erekly-Stevens, 2008· Laranjo et al., 2008· Licata et al., 2014· Lundy, 2003· Lundy & Fyfe, 2015· Meins et al., 2012· Rosenblum, McDonough, Sameroff, & Muzik, 2008).

Για τα παιδιά προσχολικής ηλικίας ή μεγαλύτερα αξιοποιείται η μέθοδος της συνέντευξης κατά την οποία ο γονέας καλείται να περιγράψει ελεύθερα το παιδί του (McMahon & Bernier, 2017). Οι περιγραφές του γονέα αναλύονται για να εντοπιστούν οι όροι που αναφέρονται σε νοητικές καταστάσεις. Κατόπιν αυτοί οι όροι ταξινομούνται σε 4 ευρείες κατηγορίες που περιλαμβάνουν νοητικά, συμπεριφοριστικά, φυσιολογικά και γενικά σχόλια (Meins & Fernyhough, 2015). Οι όροι που αφορούν νοητικές καταστάσεις είναι αυτοί που περιλαμβάνουν αναφορές σε ευχές, επιθυμίες, σκέψεις, γνώσεις, ενδιαφέροντα, νοητικές διεργασίες (αναγνώριση, μνήμη και λήψη αποφάσεων), συναισθήματα και προσπάθειες χειραγώγησης των πεποιθήσεων του άλλου (αστεία, πειράγματα), ενώ αντίθετα ως μη νοητικοί όροι θεωρούνται αναφορές στο παιδί που αφορούν την φυσιολογία ή τη συμπεριφορά του καθώς και γενικότερες αναφορές που δεν μπορούν τα ταξινομηθούν σε καμία από τις άλλες κατηγορίες (Meins & Fernyhough, 2015).

Μάλιστα οι Demers et al. (2010a), επισήμαναν τη σημασία που έχει να αξιολογείται παράλληλα αν οι αναφορές στο παιδί, οι οποίες περιέχουν νοητικούς όρους, έχουν αρνητικό ή θετικό περιεχόμενο. Για παράδειγμα, το να περιγράψει κάποιος το παιδί του λέγοντας πως είναι άτομο που νοιάζεται για τους άλλους, έχει μια θετική χροιά. Ομοίως, το να πει κανείς για κάποιον άλλο ότι είναι άτομο που του αρέσει να διαβάσει, είναι μια ουδέτερη πρόταση. Ακόμη περισσότερο μια περιγραφή ενός ατόμου ως ιδιαίτερα χειριστικού, για παράδειγμα, δείχνει μια έντονα αρνητική στάση.

Η μέθοδος της συνέντευξης έχει χρησιμοποιηθεί έως σήμερα σε 9 έρευνες (Baretto, Fearon, Osorio, Meins, & Martins, 2016· Dore & Lillard, 2014· Hughes, Aldercotte, & Foley, 2016· Lundy, 2013· Meins, Centifanti et al., 2013a· Meins, Fernyhough et al., 1998· Meins et al., 2003· Shamay-Tsoory, Tomer, Berger, & Aharon - Peretz, 2003· Wang, Zhu, & Wang, 2017). Επίσης, από τις παραπάνω έρευνες, δύο χρησιμοποίησαν τόσο τη μέθοδο της συνέντευξης όσο και της παρατήρησης (Lundy, 2013· Meins et al., 2003).

Η μέθοδος της συνέντευξης μπορεί να χρησιμοποιηθεί και για την αξιολόγηση της απόδοσης νοητικών καταστάσεων από έναν ενήλικα σε ένα φίλο ή σε ένα σύντροφο. Μάλιστα, σε μια προσπάθεια να αξιολογηθεί αν η απόδοση νοητικών καταστάσεων είναι ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητας των ατόμων ή αν είναι μια ποιότητα που χαρακτηρίζει τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις, οι Meins et al. (2014) δημιούργησαν μια σειρά ερευνών όπου ζητούσαν από τους γονείς μια

προφορική ή γραπτή περιγραφή α) των παιδιών τους, β) ενός στενού φίλου ή συντρόφου, γ) δυο διασήμων (ένας δίνεται από τον ερευνητή και ένας είναι επιλογή του συμμετέχοντα) και ενός φίλου, δ) δύο διάσημων, δύο έργων τέχνης και ενός φίλου. Οι έρευνες αυτές έδειξαν πως η τάση αναφοράς σε νοητικές καταστάσεις κατά την περιγραφή ενός ατόμου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που διέπει τις στενές διαπροσωπικές σχέσεις. Τα άτομα, δηλαδή, τείνουν να χρησιμοποιούν περισσότερους όρους που αναφέρονται σε νοητικές καταστάσεις όταν πρόκειται για συγγενικά πρόσωπα, ενώ λιγότερους νοητικούς όρους χρησιμοποιούν για να αναφερθούν σε άτομα που δε γνωρίζουν προσωπικά και δεν έχουν συναντήσει ποτέ (π.χ. διάσημοι) (Meins et al., 2014).

Εσωκλείοντας, η γονική ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο βρέφος ή το μεγαλύτερο παιδί αξιολογείται με δύο τρόπους, είτε με τη συνέντευξη είτε με την παρατήρηση. Η μέθοδος που θα ακολουθηθεί εξαρτάται από την ηλικία του παιδιού στο οποίο γίνεται αναφορά. Η συνέντευξη είναι μια μέθοδος κατά την οποία αξιολογούνται όσα λέει ο γονέας για το παιδί, όταν αυτό δεν είναι παρόν. Αντιθέτως, η παρατήρηση είναι μια μέθοδος, η οποία επιτρέπει στο ερευνητή να αξιολογήσει κατά πόσο οι αναφορές του προσώπου φροντίδας για τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους, συντονίζονται με την τρέχουσα κατάσταση και έκφραση του βρέφους κάθε φορά (McMahon & Bernier, 2017).

1.3 Ατομικές διαφορές στην ικανότητα των μητέρων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους.

Στην παρούσα ενότητα παρουσιάζονται οι ατομικές διαφορές που έχουν παρατηρηθεί στην ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται σε ξεχωριστές ενότητες η θετική επίδραση της συγκεκριμένης ικανότητας των μητέρων στη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού (ΘτΝ, κοινωνικής επίγνωση, μάθηση, της ανάπτυξης της αίσθησης του εαυτού) και στις ίδιες τις μητέρες.

1.3.1 Ατομικές διαφορές στην ικανότητα των μητέρων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού

Σύμφωνα με τους Ruffman, Slade και Crowe (2002) δεν είναι δεδομένο πως όλες οι μητέρες μπορούν να κατανοήσουν σωστά τις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους. Έρευνες υποστηρίζουν ότι αρκετές μητέρες φαίνεται να διαβάζουν λάθος τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους και κατ' επέκταση οι αναφορές τους για τις πιθανές νοητικές καταστάσεις και τα πιθανά συναισθήματα του βρέφους τους να μην είναι συντονισμένα με τη συμπεριφορά του (Meins et al., 2006).

Σημαντικές ατομικές διαφορές έχουν βρεθεί ανάμεσα σε μητέρες που οι αναφορές τους για τις νοητικές καταστάσεις του εξάχρονου παιδιού τους ήταν εναρμονισμένες με συμπεριφορά του, από εκείνες που οι αναφορές τους δεν σχετίζονταν με την τρέχουσα δραστηριότητα του παιδιού (Meins et al., 2001). Επιπλέον, ασταθείς σε καταλληλότητα και ευαισθησία αναφορές και συμπεριφορά, παρατηρήθηκαν σε μητέρες που η αναπαράστασή τους για τις νοητικές καταστάσεις του βρέφους τους δεν ήταν ακριβής (Easterbrooks, Crossman, Caruso, Raskin, & Miranda-Julian, 2017).

Κάποιοι από τους παράγοντες που προκαλούν αυτές τις ατομικές διαφορές ανάμεσα στις μητέρες είναι η ηλικία και η ωριμότητα (Camberis, McMahon, Gibson, & Boivin, 2015· Demers et al., 2010b· Meins, Certifanti et al., 2013a· Meins, Fernyhough et al., 2001). Σύμφωνα με έρευνα των Camberis et al. (2015) περισσότερες αναφορές σε νοητικές καταστάσεις του παιδιού σχετίζονται με την άνοδο στην ηλικία της μητέρας και το βαθμό εσωτερίκευσης του γονικού ρόλου. Επίσης, σύμφωνα με έρευνα των Demers et al. (2010b), η οποία διεξήχθη ανάμεσα σε ενήλικες και έφηβες μητέρες, οι έφηβες μητέρες αναφέρονταν λιγότερο στις νοητικές καταστάσεις των βρεφών τους ενώ έκαναν περισσότερα σχόλια τα οποία ήταν «μη συντονισμένα» με τη συμπεριφορά του βρέφους.

Άλλος ένας παράγοντας διαφοροποίησης, είναι το είδος δεσμού που είχαν αναπτύξει οι ίδιες οι μητέρες στην παιδική τους ηλικία (Meins et al., 2006). Φαίνεται πως οι εμπειρίες που είχαν οι μητέρες στις σχέσεις τους ως παιδί, επηρεάζει τη στάση και τη συμπεριφορά που θα αναπτύξουν ως γονείς στο δικό τους παιδί (Easterbrooks et al., 2017). Συγκεκριμένα, οι μητέρες των οποίων τα βρέφη είχαν αναπτύξει έναν ασφαλή δεσμό σε ηλικία 15 μηνών, έτειναν να αναφέρονται στα βρέφη τους με περισσότερους νοητικούς όρους όταν αυτά ήταν 8 μηνών, ενώ αντίθετα οι μητέρες

των οποίων τα βρέφη είχαν αναπτύξει έναν ανασφαλή δεσμό, έκαναν περισσότερα σχόλια τα οποία ήταν «μη συντονισμένα» με τη συμπεριφορά του.

Ένας ακόμη παράγοντας αφορά την προσωπικότητα των μητέρων. Σύμφωνα με τους Hill και McMahon (2016), οι μητέρες οι οποίες είχαν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης και αντίληψης των συναισθημάτων των άλλων, χρησιμοποιούν περισσότερους νοητικούς όρους στις περιγραφές τους. Τέλος, ατομικές διαφορές στην ικανότητα των μητέρων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους οφείλονται και στην ψυχοπαθολογία. Μητέρες που έχουν διαγνωσθεί με αλεξιθυμία και οριακή (μεταιχμιακή) διαταραχή προσωπικότητας είναι λιγότερο πιθανό να περιγράψουν τα παιδιά τους χρησιμοποιώντας νοητικούς όρους (Meins et al., 2006· Shacht, Hammond, Marks, Wood, & Conroy, 2013).

1.3.2 Επιπτώσεις των ατομικών διαφορών των μητέρων στην ικανότητά τους για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού στα παιδιά

Η Meins (1997) σε έρευνά της διαπίστωσε πως οι γονείς που είναι εξοικειωμένοι με τις νοητικές καταστάσεις των βρεφών τους έχουν την δυνατότητα να τους παρέχουν τις κατάλληλες αναπτυξιακές προκλήσεις, έτσι ώστε να μεγιστοποιήσουν τις ευκαιρίες μάθησης, ιδιαίτερα όσον αφορά την κοινωνική επίγνωση και την κατανόηση συναισθημάτων. Γενικότερα, έρευνες που μελέτησαν τη σχέση ανάμεσα στην μάθηση και την αντιμετώπιση του παιδιού ως ατόμου με νου, βρήκαν ότι μια τέτοια αντιμετώπιση συμβάλλει στο να λαμβάνει υπόψη του ο γονέας τις απόψεις και τους στόχους του παιδιού του και να ανταποκρίνεται με τρόπο που προάγει την μάθησή του, βοηθώντας το να προσεγγίσει τη ζώνη εγγύτερης ανάπτυξής του (Degotardia & Sweller, 2012).

Παράλληλα, η τάση των μητέρων να αντιλαμβάνονται το παιδί ως ένα άτομο με ανεξάρτητες σκέψεις, συναισθήματα και επιθυμίες, μετριάζει τις επιπτώσεις του χαμηλού εκπαιδευτικού επιπέδου της μητέρας στη μετέπειτα εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς των μικρών παιδιών (Meins et al., 2013a). Πολλές έρευνες έχουν αναδείξει τη σχέση ανάμεσα στο οικογενειακό περιβάλλον και την εμφάνιση προβλημάτων συμπεριφοράς. Παιδιά με προβλήματα εξωτερίκευσης έχουν συχνότερα εντοπιστεί σε ένα δυσχερές οικογενειακό περιβάλλον (Hughes et al, 2016). Οι γονείς από χαμηλά οικονομικά περιβάλλοντα αναφέρουν συχνότερα απόσπαση της προσοχής, απόσυρση και θυμό στα παιδιά τους (Meins et al., 2013a). Μάλιστα υπάρχει μεγαλύτερος κίνδυνος για εντονότερα προβλήματα εξωτερίκευσης και

παθολογικά προβλήματα συμπεριφοράς σε απρόσωπες και χαμηλού εισοδήματος οικογένειες (McMahon & Meins, 2012).

Τέλος, σύμφωνα με τον Stern (1985) η ικανότητα να αντιμετωπίζουν οι γονείς τα παιδιά ως άτομα με νου αποτελεί το έναυσμα για ενσυναισθητική ανταπόκριση και συναισθηματική εναρμόνιση με το βρέφος, κάτι που δημιουργεί τα θεμέλια για την ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού του βρέφους (όπ. αναφ. στο Degotardia & Sweller, 2012). Τέλος, η τάση των μητέρων να εστιάζουν στα νοητικά παρά στα σωματικά ή συμπεριφοριστικά χαρακτηριστικά του παιδιού, σχετίζεται με την ανάπτυξη ανώτερων νοητικών λειτουργιών στα παιδιά και την ανάπτυξη της κατανόησης του εαυτού και των άλλων ως όντα με νοητικές καταστάσεις (Rosenblum et al., 2008).

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως οι πεποιθήσεις των μητέρων για τη νοητικότητα των παιδιών τους αντικατοπτρίζονται στις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις και συνιστούν ένα αναπτυξιακό πλαίσιο μέσα από το οποίο οι μητέρες υποστηρίζουν και διευκολύνουν την ανάπτυξη των παιδιών σε συγκεκριμένους κοινωνικούς και διαπροσωπικούς τομείς (Degotardia & Sweller, 2012).

1.3.3 Επιπτώσεις των ατομικών διαφορών στην ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού στις μητέρες.

Στην προηγούμενη ενότητα παρουσιάστηκαν οι θετικές επιπτώσεις της ικανότητας των μητέρων να αντιμετωπίζουν τα παιδιά ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις στην ανάπτυξή τους. Στη συγκεκριμένη ενότητα, γίνεται αναφορά στις θετικές επιπτώσεις αυτής της ικανότητας των μητέρων στις ίδιες.

Η ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους, δεν έχει θετική επίδραση μόνο στα παιδιά αλλά και στις ίδιες τις μητέρες. Η πρόσβαση στις σκέψεις και τα συναισθήματα του παιδιού, σχετίζεται με χαμηλότερα επίπεδα άγχους στις μητέρες και μειώνει την τάση τους να βλέπουν τη συμπεριφορά των παιδιών ως εκνευριστική και δύστροπη (McMahon & Meins, 2012). Επιπλέον, οι μητέρες που επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους, έχει βρεθεί ότι είναι λιγότερο αδιάκριτες απέναντι τους (Rosenblum et al., 2008). Τέλος, έχει βρεθεί ότι οι μητέρες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά τους ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις, είναι ικανότερες να αναπτύξουν στενές και αμοιβαίες αλληλεπιδράσεις με τα παιδιά τους (Lundy, 2003).

Στην ενότητα που ακολουθεί παρουσιάζονται οι έρευνες που μελέτησαν την ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους σε σύγκριση με τους πατέρες.

1.4 Έρευνες που μελέτησαν την ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους σε σύγκριση με αυτήν άλλων ενηλίκων.

Οι έρευνες που μελέτησαν την ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού, έχουν εστιάσει κατά κύριο λόγο στις μητέρες. Ελάχιστες είναι οι έρευνες που μελέτησαν αυτή την ικανότητα σε άλλους πληθυσμούς, όπως π.χ. σε πατέρες. Αναλυτικότερα, δύο έρευνες επιχείρησαν να συγκρίνουν την ικανότητα των μητέρων και πατέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους. Η πρώτη έρευνα είναι αυτή της Lundy (2013), η οποία έδειξε πως οι μητέρες και οι πατέρες δεν διέφεραν μεταξύ τους ως προς τις αναφορές τους στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους. Μάλιστα παρουσιάστηκε συμφωνία στο είδος των νοητικών όρων που χρησιμοποιήθηκαν κατά την περιγραφή του παιδιού ανάμεσα στα ζευγάρια (Lundy, 2013). Επίσης, η έρευνα της Lundy (2013) έδειξε πως ενώ στις μητέρες η ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού δεν σχετίζεται με το κοινωνικοοικονομικό της επίπεδο, στους πατέρες υπήρξε συνάφεια μεταξύ του κοινωνικοοικονομικού τους επιπέδου και της ικανότητάς τους να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στο παιδί τους.

Μια ακόμη έρευνα που αφορά τη μελέτη της ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού ανάμεσα σε μητέρες και πατέρες είναι αυτή των Barreto et al. (2016). Τα αποτελέσματα της έρευνας των Barreto et al. (2016) έδειξαν πως υπάρχει θετική συσχέτιση μεταξύ των μητέρων και των πατέρων στις αναφορές τους για τις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους. Επίσης, η έρευνα των Barreto et al. (2016) έδειξε πως στις μητέρες η ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού σχετίζεται με τις αντιλήψεις τους σχετικά με τις ικανότητες εκτελεστικού ελέγχου του παιδιού τους. Επιπλέον, η ανάλυση έδειξε ότι η απόδοση νοητικών καταστάσεων από τους γονείς στο παιδί, δεν μπορεί να προβλεφθεί από την ιδιοσυγκρασία του παιδιού (Barreto et al., 2016). Τέλος, βρέθηκαν σημαντικές θετικές συσχετίσεις μεταξύ του μορφωτικού επιπέδου των πατέρων και της

ικανότητάς τους να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού (Barreto et al., 2016).

Ενώ όπως είδαμε σε προηγούμενη ενότητα, υπάρχει πληθώρα ερευνών που έχουν μελετήσει την ικανότητα των μητέρων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους, ελάχιστες είναι οι έρευνες που έχουν ασχοληθεί με τη μελέτη της ικανότητας αυτής ανάμεσα στις μητέρες και στους πατέρες. Μάλιστα, μόλις μια έρευνα έχει εξετάσει την ικανότητα αυτή σε διαφορετικό δείγμα ενηλίκων που δεν αφορά την οικογένεια του παιδιού. Συγκεκριμένα, οι Colonnese, van Polanen, Tavecchio και Fukkink (2017) διεξήγαγαν έρευνα ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες βρεφονηπιοκόμους, χωρίς όμως να οδηγηθούν σε στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες. Έως σήμερα, δεν υπάρχει καμία έρευνα που να έχει μελετήσει την απόδοση νοητικών καταστάσεων στο παιδί από άλλα άτομα της οικογένειας, τα οποία να συνεισφέρουν στην ανατροφή των παιδιών, όπως είναι οι γιαγιάδες.

1.5 Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάστηκε η ικανότητα των γονέων, ιδιαίτερα των μητέρων, να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους, είτε κατά την αλληλεπίδραση μαζί του είτε όταν καλούνται να το περιγράψουν. Η ικανότητα αυτή μπορεί να αξιολογηθεί από τον πρώτο χρόνο ζωής του παιδιού, μέσω της παρατήρησης κατά την αλληλεπίδραση της μητέρας με το βρέφος αλλά και όταν το παιδί βρίσκεται σε μεγαλύτερη ηλικία μέσω της αξιολόγησης των αναφορών των γονέων κατά την περιγραφή του παιδιού τους. Η ικανότητα να χρησιμοποιεί κανείς όρους που αφορούν νοητικές καταστάσεις όταν περιγράφει κάποιον άλλο παρατηρείται γενικότερα ανάμεσα στα άτομα που έχουν στενές διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ τους. Όπως είδαμε, η ικανότητα αυτή δεν είναι δεδομένη για όλες τις μητέρες. Οι παράγοντες διαφοροποίησης μεταξύ των μητέρων που έχουν αναφερθεί έως τώρα είναι η ηλικία και η ωριμότητα των μητέρων, οι εμπειρίες τους από τις σχέσεις τους στην παιδική τους ηλικία, η προσωπικότητα και η ψυχοπαθολογία. Επίσης, είδαμε πως η ικανότητα αυτή των μητέρων είναι πολύ σημαντική για την γνωστική ανάπτυξη του παιδιού τους. Τέλος, διαπιστώνουμε πως η ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού έχει ερευνηθεί επαρκώς στις μητέρες αλλά ελάχιστα σε άλλους ενήλικες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ

Η θεωρία του νου (ΘτΝ) αφορά την ικανότητα του ατόμου να κατανοεί τις δικές του νοητικές καταστάσεις και αυτές των άλλων (Μισαηλίδη, 2003· Premack & Woodruff, 1978). Η ικανότητα αυτή είναι σημαντική διότι δίνει στο άτομο τη δυνατότητα ερμηνείας και πρόβλεψης της συμπεριφοράς (Μισαηλίδη, 2003). Αρχίζει να αναπτύσσεται στην ηλικία των 4 ετών περίπου (Wimmer & Perner, 1983). Από την ηλικία αυτή, τα παιδιά αρχίζουν να κατανοούν την ύπαρξη νου στον άνθρωπο και να αποδίδουν τόσο στον εαυτό τους όσο και στους άλλους επιθυμίες, πεποιθήσεις, προθέσεις, γνώση, συναισθήματα κ.ά. (Μισαηλίδη, 2003· Wimmer & Perner, 1983).

Στην ενότητα αυτή γίνεται αναφορά στο θεωρητικό πλαίσιο που διέπει τη ΘτΝ. Αρχικά παρουσιάζεται ο ορισμός, η σημασία της και οι θεωρίες σχετικά με την ανάπτυξή της. Το υπόλοιπο μέρος της ενότητας αφιερώνεται στους τρόπους μέτρησης της ΘτΝ στα παιδιά και στους ενήλικες.

2.1 Ορισμός και σημασία της θεωρίας του νου

Σύμφωνα με τους Gallagher και Frith (2003), η θεωρία του νου είναι ένας έμφυτος γνωστικός μηχανισμός, ο οποίος επιτρέπει να ερμηνεύουμε και να προβλέπουμε τη συμπεριφορά των άλλων. Περιλαμβάνει νοητικές καταστάσεις όπως οι επιθυμίες, οι πεποιθήσεις, οι προθέσεις, οι προσδοκίες, οι αντιλήψεις κ.τ.λ. (Μισαηλίδη, 2003). Επίσης, σύμφωνα με τη Μισαηλίδη (2003, σ.15) η ΘτΝ δηλώνει την κατανόηση ότι οι νοητικές καταστάσεις αποτελούν αιτίες της συμπεριφοράς.

Πράγματι, για να μπορέσει να ερμηνεύσει κανείς τη συμπεριφορά των άλλων, θα πρέπει κατανοεί ότι τα άτομα μπορεί να έχουν διαφορετικές νοητικές καταστάσεις μεταξύ τους ακόμη και για το ίδιο πράγμα, γεγονός ή κατάσταση (Gallagher & Frith, 2003). Επίσης, πρέπει να μπορεί διαχωρίζει τις διαφορετικές νοητικές καταστάσεις που μπορεί να έχουν δύο ή περισσότερα άτομα μεταξύ τους και οι ερμηνείες και οι προβλέψεις που θα κάνει θα πρέπει να περιοριστούν στα όρια των πεποιθήσεων του άλλου (Mitchell & Lacohee, 1991).

Στην πραγματικότητα, η ΘτΝ περιγράφει ένα ευρύτερο θέμα της καθημερινής ψυχολογίας (Wellman, Cross, & Watson, 2001). Περιγράφει την ύπαρξη των ατόμων ως ψυχολογικά όντα που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους με όρους νοητικών

καταστάσεων (επιθυμίες, πεποιθήσεις, συναισθήματα, προθέσεις και άλλες εσωτερικές εμπειρίες), οι οποίες είναι έκδηλες στην ανθρώπινη δράση (Wellman et al., 2001). Μάλιστα, επειδή η δράση του ατόμου συνοδεύεται από συγκεκριμένες επιθυμίες και σχετικές με αυτές πεποιθήσεις, η επιτυχία ή αποτυχία της εμπρόθετης αυτής δράσης θα έχει ως αποτέλεσμα ποικίλες συναισθηματικές αντιδράσεις (Cutting & Dunn, 1999).

Τέλος, η κατανόηση του νου επιτρέπει στα παιδιά να αντιληφθούν την αναγκαιότητά του για την διατήρηση της προσωπικής ταυτότητας, όπου το άτομο δεν θυμάται απλώς, αλλά θυμάται προσωπικές εμπειρίες που έχει ζήσει ο ίδιος (Corriveau, Pasquini, & Harris, 2005). Η σταθερότητα της προσωπικής μας ταυτότητας στο χρόνο βασίζεται στη συνέχεια των νοητικών μας λειτουργιών, δηλαδή, έχουμε την ικανότητα να διατηρούμε προσωπικές μνήμες, πεποιθήσεις, προτιμήσεις παράλα που σημειώνονται αισθητές αλλαγές στα σωματικά χαρακτηριστικά με το πέρασμα των χρόνων (Corriveau et al., 2005). Πράγματι, σε πολλά παραμύθια συναντούμε ιστορίες που ήρωες μεταμορφώνονται εξωτερικά ενώ ο νους του πρωταγωνιστή παραμένει ο ίδιος.

2.2 Ανάπτυξη της θεωρίας του νου

Οι Gopnik και Wellman (1994) διέκριναν τρία στάδια προς την κατάκτηση της θεωρίας του νου των ενηλίκων και συμφώνησαν ότι στην ηλικία των 4 ετών αρχίζουν να κατανοούν ότι ο τρόπος που άνθρωποι σκέπτονται, πιστεύουν, επιθυμούν επηρεάζει σημαντικά το πώς συμπεριφέρονται.

Το πρώτο στάδιο των Gopnik και Wellman (1994) έχει χαρακτηριστεί ως «Ψυχολογία της Επιθυμίας». Το στάδιο ξεκινά στην ηλικία των 2 ετών, κατά την οποία τα παιδιά αποτυγχάνουν να κατανοήσουν την πεποίθηση, παρουσιάζουν όμως μια απλοϊκή και συνεκτική κατανόηση συγκεκριμένων ψυχολογικών αιτιών της ανθρώπινης δράσης όπως είναι η κατανόηση βασικών συναισθημάτων και απλών επιθυμιών αλλά και την απλή αντιληπτική προσοχή και εμπειρία (Bartsch & Wellman, 1995). Η αντίληψη σε αυτό το στάδιο είναι νοητική αλλά δεν είναι όμως αναπαραστατική, διότι μπορεί να κατανοούν ότι τα άτομα έχουν μια εσωτερική επιθυμία για ένα αντικείμενο ή κατάσταση αλλά δεν μπορούν να κατανοήσουν ότι τα άτομα αναπαριστούν τα πράγματα αυτά με έναν συγκεκριμένο τρόπο (Mitchell & Lacohee, 1991).

Στην ηλικία των 3 περίπου ετών, αρχίζουν να μιλούν για πεποιθήσεις και σκέψεις μαζί με τις επιθυμίες, ενώ όμως φαίνεται να κατανοούν ότι οι πεποιθήσεις είναι νοητικές αναπαραστάσεις που μπορεί να είναι αληθείς ή ψευδείς και διαφορετικές από άτομο σε άτομο, συνεχίζουν να εξηγούν τις πράξεις των ίδιων και των άλλων με όρους επιθυμιών (Ψυχολογία Επιθυμιών – Πεποιθήσεων) (Bartsch & Wellman, 1995· Μισαηλίδη, 2003). Επιπλέον, τα τρίχρονα κατανοούν κάποια πράγματα για τις προθέσεις, όπως να διακρίνουν μια σκόπιμη πράξη από μια πράξη που έγινε κατά λάθος και να αναγνωρίζουν ότι οι άνθρωποι χαίρονται όταν οι προθέσεις τους εκπληρώνονται (Yuill, 1984). Επιπροσθέτως, στην ηλικία των τριών ετών τα παιδιά αναγνωρίζουν ότι αυτός που έχει δει κάτι γνωρίζει, ενώ όταν κάποιος δεν έχει δει κάτι δεν μπορεί να γνωρίζει (Astington & Gopnik, 1991). Δεν μπορούν, όμως, να θυμηθούν την πηγή πληροφόρησης τους σε αντίθεση με τα τετράχρονα που γνωρίζουν από πού έμαθαν για διάφορα πράγματα (Gopnik & Graf, 1988).

Εν συνεχεία, στην ηλικία των τεσσάρων περίπου ετών αρχίζουν να κατανοούν ότι ο τρόπος που οι άνθρωποι σκέφτονται, αυτά που επιθυμούν και πιστεύουν επηρεάζουν τον τρόπο που ενεργούν. Πλέον, οι επιθυμίες μαζί με τις πεποιθήσεις ορίζουν και εξηγούν τον τρόπο που πράττουν οι ίδιοι και οι άλλοι (Flavell, 1999)(Ψυχολογία Πεποιθήσεων – Επιθυμιών). Στην ηλικία μεταξύ των 4 και 5 ετών αναγνωρίζουν τη σημασία των λέξεων που εκφράζουν αβεβαιότητα όπως μπορεί, ίσως (Gopnik & Graf, 1988).

Η ΘτΝ εξακολουθεί να αναπτύσσεται και μετά την ηλικία των 5 ετών. Στα επόμενα χρόνια τα παιδιά αρχίζουν να μαθαίνουν πώς να προβλέπουν τι σκέφτεται και πώς νιώθει κάποιος για ένα άλλο άτομο/ γεγονός. Επίσης, αρχίζουν να κατανοούν μια πιο περίπλοκη χρήση της γλώσσας που βασίζεται στη ΘτΝ, όπως είναι τα ψέματα, ο σαρκασμός, ειρωνεία, καθώς και να κατανοούν ότι τα προφανή συναισθήματα ενός ατόμου μπορεί να διαφέρουν από την πραγματικότητα (Wellman & Liu, 2004).

2.3 Μέτρηση της θεωρίας του νου στα παιδιά

Για τη μέτρηση της ΘτΝ σε παιδιά προσχολικής και σχολικής ηλικίας, έχουν αναπτυχθεί πληθώρα έργων που αξιολογούν διαφορετικές διαστάσεις αυτής, όπως είναι οι επιθυμίες, οι πεποιθήσεις, οι προθέσεις, τα συναισθήματα (Wellman & Liu, 2004· Wimmer & Perner, 1983).

Οι Wimmer και Perner (1983) θεωρούνται οι πρώτοι ερευνητές που σχεδίασαν το πειραματικό έργο με το οποίο ελέγχεται η ικανότητα κατανόησης των λαθμενών πεποιθήσεων στην παιδική ηλικία (Μισαηλίδη, 2003· Mitchell, 2005). Το πειραματικό έργο περιγράφει μια «απροσδόκητη μετακίνηση» στην οποία ο ήρωας Maxi ψάχνει την σοκολάτα του, την οποία είχε τοποθετήσει στο πράσινο ντουλάπι της κουζίνας και η οποία μετακινήθηκε στο μπλε ντουλάπι εν αγνοία του όταν αποχώρησε (Μισαηλίδη, 2003· Mitchell, 2005). Η ερώτηση που εστιάζει στην λανθασμένη πεποίθηση γίνεται με όρους δράσης («που θα κοιτάζει ο Maxi για τη σοκολάτα;»), σκέψεων («που νομίζει ότι βρίσκεται η σοκολάτα;») και λεκτικούς όρους («που θα πει ότι βρίσκεται η σοκολάτα;») (Wellman et al., 2001). Μέχρι την ηλικία των 4 ετών, τα παιδιά αδυνατούν να απαντήσουν σωστά στις ερωτήσεις (Mitchell, 2005).

Το δεύτερο πειραματικό έργο με το οποίο αξιολογείται η ΘτΝ των παιδιών είναι «το κουτί που παραπλανά», το οποίο επινόησαν οι Hogrefe, Wimmer και Perner (1986) (όπ. αναφ. στο Gopnik & Astington, 1988). Στο πείραμα αυτό, οι ερευνητές δείχνουν στα παιδιά ένα κουτί από καραμέλες (Smarties συνήθως) το οποίο υποδηλώνει το περιεχόμενο του (Μισαηλίδη, 2003). Ο ερευνητής ρωτά τα παιδιά τι νομίζουν ότι περιέχει το κουτί και έπειτα τους αποκαλύπτει το περιεχόμενο του, το οποίο δεν είναι καραμέλες αλλά ένα μολύβι (Μισαηλίδη, 2003). Έπειτα, ο ερευνητής κλείνει το κουτί και ρωτά τα παιδιά τι θα απαντούσε πως έχει μέσα το κουτί κάποιος που δεν ήταν παρών, ενώ σε άλλη εκδοχή του πειράματος ο ερευνητής ζητά από τα παιδιά να θυμηθούν τι πίστεψαν αρχικά πως περιέχει το κουτί (Μισαηλίδη, 2003). Οι έρευνες έχουν δείξει πως μέχρι την ηλικία των τριών ετών τα παιδιά απαντούν ρεαλιστικά, σύμφωνα με αυτό που γνωρίζουν ότι περιέχει το κουτί (μολύβι), ενώ από την ηλικία των τεσσάρων ετών απαντούν σωστά κατανοώντας πως είχαν μια ψευδή πεποίθηση (Gopnik & Astington, 1988).

Επιπροσθέτως, οι J.H. Flavell, E.R. Flavell και Green (1983), δημιούργησαν ένα πειραματικό έργο με το οποίο ελέγχεται η ικανότητα διάκρισης των διαστάσεων μεταξύ του φαινομενικού και του πραγματικού στα παιδιά. Στο πείραμα αυτό, ο ερευνητής δείχνει στα παιδιά ένα σφουγγάρι το οποίο μοιάζει με πορώδη πέτρα και τους ζητά να απαντήσουν με τι μοιάζει το αντικείμενο (Flavell et al., 1983). Έπειτα, τα παιδιά αγγίζουν το σφουγγάρι και ο ερευνητής επαναλαμβάνει την ερώτηση. Σύμφωνα με τα ευρήματα των Flavell et al. (1983) έως την ηλικία των τεσσάρων ετών τα παιδιά δυσκολεύονται να απαντήσουν σωστά, διότι η κρίση τους επηρεάζεται

από την γνώση τους για το πώς πραγματικά είναι ένα αντικείμενο και όχι από το πώς φαίνεται αυτό.

Τα τελευταία χρόνια, οι Tahiroglu et al. (2014) δημιούργησαν την κλίμακα Κοινωνικής Κατανόησης των Παιδιών (Children's Social Understanding Scale), η οποία μετρά τις δεξιότητες ΘτΝ των παιδιών, μέσα από τις αξιολογήσεις των γονιών τους. Η κλίμακα περιλαμβάνει 42 προτάσεις, ενώ υπάρχει και η σύντομη εκδοχή της με 18 προτάσεις συνολικά. Αποτελείται από 6 υποκλίμακες που αξιολογούν διαστάσεις της ΘτΝ όπως η γνώση, η αντίληψη, οι πεποιθήσεις, οι επιθυμίες, τα συναισθήματα και οι προθέσεις. Οι ενήλικες καλούνται να αξιολογήσουν σε μια τετράβαθμη κλίμακα τύπου Likert κατά πόσο η κάθε πρόταση ισχύει ή δεν ισχύει για το παιδί τους. Για τη στάθμιση της κλίμακας πραγματοποιήθηκαν τρεις έρευνες, ανάμεσα σε μητέρες και πατέρες, οι οποίες υπέδειξαν ότι η χρήση της κλίμακας είναι μια έγκυρη και αξιόπιστη μέθοδος μέτρησης των ατομικών διαφορών των παιδιών στη ΘτΝ και θα έχει εξαιρετική σημασία ως συμπληρωματική μέθοδος αξιολόγησης σε συνδυασμό με τα κλασικά έργα αξιολόγησης της ΘτΝ σε διάφορα ερευνητικά πλαίσια (Tahiroglu et al., 2014).

Συνοψίζοντας, η ΘτΝ των παιδιών αξιολογείται με τα κλασικά έργα που βασίζονται στην παρουσίαση ιστοριών και εικόνων στα παιδιά. Τα τελευταία χρόνια έχει αναπτυχθεί μια ετεροαναφορική κλίμακα, η οποία επιτρέπει την αξιολόγηση της ΘτΝ του παιδιού μέσω των γονιών του και προσφέρει μια επιπρόσθετη πηγή πληροφοριών για τους ερευνητές. Η κλίμακα αυτή έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι στιγμής μόνο σε γονείς. Στην παρούσα έρευνα, χρησιμοποιείται η κλίμακα αυτή σε μητέρες και γιαγιάδες, σε συνδυασμό με άλλες κλίμακες ετεροαναφοράς και αυτοαναφοράς.

2.4 Μέτρηση της θεωρίας του νου στους ενήλικες

Ο Dennett (1978) υποστήριξε πως αν θέλουμε να εξετάσουμε την κατανόηση το νου ως αναπαραστατικό όργανο, θα πρέπει να εξετάσουμε την κατανόηση των πεποιθήσεων που κατευθύνουν τη συμπεριφορά (όπ. αναφ. στο Mitchell, 2005). Ωστόσο, τα έργα αξιολόγησης της ΘτΝ στους ενήλικες είναι περισσότερο σύνθετα σε σχέση με τα έργα που χορηγούνται στα παιδιά, καθώς αναμένεται πως οι ενήλικες θα έχουν αναπτύξει ανωτέρου επιπέδου ΘτΝ.

Για την αξιολόγηση της κατανόησης των ψευδών πεποιθήσεων, οι Birtch και Bloom (2007), δημιούργησαν το έργο «η κατάρα της γνώσης» (The curse of

knowledge). Το έργο αφορά μια απροσδόκητη μετακίνηση, όπως το έργο των Wimmer και Perner (1983), αλλά χρησιμοποιεί 4 δοχεία αντί για 2 στα οποία μπορεί να μετακινηθεί το αντικείμενο (βιολί) και οι συμμετέχοντες καλούνται να απαντήσουν για τις πιθανότητες να ψάξει ο πρωταγωνιστής σε καθένα από αυτά τα αντικείμενα. Σύμφωνα με τους Birtch και Bloom (2007) η γνώση των ενηλίκων, επηρεάζει την ικανότητά τους να εξηγήσουν τη λαθεμένη πεποίθηση ενός άλλου και να κάνουν προβλέψεις για την δράση του.

Επίσης, οι Samson, Apperly, Braithwaite, Andrews και Bodley – Scott (2010) δημιούργησαν ένα έργο με το οποίο οι ενήλικες εκτιμούν την ικανότητα της προοπτικής του άλλου (visual perspective-taking task). Στο έργο αυτό ο συμμετέχοντας και μια τρισδιάστατη ανθρώπινη φιγούρα, τοποθετούνται σε ένα δωμάτιο όπου υπάρχουν κόκκινοι κύκλοι πάνω σε ένα τοίχο. Ο συμμετέχοντας, είτε βλέπει την ίδια όψη του τοίχου με την τρισδιάστατη ανθρώπινη φιγούρα, είτε είναι τοποθετημένος έτσι ώστε να βλέπει διαφορετικές πλευρές από αυτή. Παράλληλα, καταγράφεται ο αριθμός των λανθασμένων απαντήσεων και ο χρόνος που χρειάζεται ο συμμετέχοντας για να απαντήσει. Σύμφωνα με τους Samson et al. (2010), οι συμμετέχοντες δεν μπορούν εύκολα να αγνοήσουν την οπτική προοπτική του άλλου, ακόμα και όταν τους ζητηθεί να απαντήσουν μόνο για τον εαυτό τους. Επίσης, χρειάζονται τον ίδιο χρόνο για να απαντήσουν για τον άλλο, όσο καταναλώνουν για τον εαυτό τους (Samson et al., 2010). Τα παραπάνω ευρήματα οδήγησαν στο συμπέρασμα, ότι οι ενήλικες χρησιμοποιούν ταχύτερες και αποδοτικές μεθόδους για να υπολογίσουν τι μπορεί να δει ένα άλλο άτομο.

Τέλος, τα έργα «Παράξενες Ιστορίες» (Happe, 1994) και «Διαβάζοντας το νου στα μάτια» (Baron- Cohen, Wheelwright, Hill, Raste, & Plumb, 2001) έχουν προσαρμοστεί έτσι ώστε να μπορούν να χορηγηθούν και σε ενήλικες. Το πειραματικό έργο «Παράξενες Ιστορίες» περιλαμβάνει σύντομες ιστορίες/ σενάρια που ελέγχουν την κατανόηση καταστάσεων όπως η προσποίηση, το ψέμα, ο σαρκασμός (Jolliffe & Baron-Cohen, 1999). Επίσης, το πειραματικό έργο «Διαβάζοντας το νου στα μάτια» (Baron- Cohen et al., 2001), περιλαμβάνει εικόνες που αφορούν εκφράσεις διαφόρων συναισθηματικών καταστάσεων, απεικονίζοντας μόνο την περιοχή των ματιών των ανθρώπων και ο συμμετέχοντας καλείται να μαντέψει ποιο συναίσθημα αφορά η κάθε εικόνα. Τα δύο αυτά πειραματικά έργα μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε άτομα με υψηλής λειτουργικότητας αυτισμό, με σύνδρομο Άσπεργκερ αλλά και σε τυπικώς

αναπτυσσόμενους ενήλικες (Baron-Cohen et al., 2001· Jolliffe & Baron-Cohen, 1999).

2.5. Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, η ΘτΝ είναι μια σύνθετη νοητική λειτουργία η οποία επιτρέπει στο άτομο να κατανοεί τις δικές του νοητικές καταστάσεις και αυτές των άλλων. Είναι σημαντική διότι επιτρέπει στα άτομα να ερμηνεύουν και να προβλέπουν τη συμπεριφορά των ίδιων και των άλλων. Αρχίζει να αναπτύσσεται στην ηλικία των 4 περίπου ετών, ενώ σημάδια κατανόησης διαστάσεων της ΘτΝ εμφανίζονται από την ηλικία των 2 ετών περίπου με την εμφάνιση της κατανόησης των επιθυμιών. Στα παιδιά, η ΘτΝ αξιολογείται με έργα που βασίζονται στην παρουσίαση ιστοριών και εικόνων. Στους ενήλικες η ΘτΝ αξιολογείται με έργα που εστιάζουν στην κατανόηση των ψευδών πεποιθήσεων, την ικανότητα ανάληψης της προοπτικής του άλλου και την κατανόηση διαφόρων συναισθηματικών καταστάσεων. Τα τελευταία χρόνια, δημιουργήθηκε από τους Tahiroglu et al. (2014) μια νέα κλίμακα ετεροαναφοράς που χορηγείται στους γονείς για την αξιολόγηση της ΘτΝ των παιδιών τους, η οποία θα παρουσιαστεί αναλυτικότερα στις επόμενες ενότητες καθώς χρησιμοποιείται, ανάμεσα στα άλλα εργαλεία, στην παρούσα έρευνα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζεται το περιεχόμενο της έννοιας ενσυναίσθηση και οι διαστάσεις της. Έπειτα παρουσιάζονται σε ξεχωριστές ενότητες η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και οι διαθέσιμοι μέθοδοι μέτρησης της ενσυναίσθησης τόσο στα παιδιά όσο και στους ενήλικες. Τέλος, γίνεται λόγος για την ενσυναίσθηση των μητέρων και των ατόμων τρίτης ηλικίας.

3.1 Ο όρος ενσυναίσθηση

Η ενσυναίσθηση ως έννοια εισήχθη το 1873 από τον Γερμανό ιστορικό τέχνης Robert Vischer με τον όρο *Einfühlung*, για να περιγράψει τα συναισθήματα που δημιουργούνται στην τέχνη από την βίωση της υποκειμενικής εμπειρίας ενός άλλου (Jahoda, 2005). Το 1903, ο όρος καθιερώθηκε και στο χώρο της γερμανικής ψυχολογίας από τον Theodor Lipps ο οποίος υποστήριξε ότι οι άνθρωποι γνωρίζουν και ανταποκρίνονται ο ένας στον άλλο διαμέσου του *Einfühlung*, το οποίο όμως προπορεύονται η προβολή και η μίμηση (Hunsdahl, 1967).

Η έννοια έγινε ευρέως γνωστή όταν το 1909 ο Αμερικανός Ψυχολόγος Edward Tichener την απέδωσε στα αγγλικά με τον όρο *empathy*, επηρεασμένος από την ελληνική λέξη εμπάθεια (εν + πάθος = αισθάνομαι εντός) (Jahoda, 2005). Μεταγενέστερα, η λέξη εμπάθεια απέκτησε την έννοια του ισχυρού πάθους, ενώ σήμερα έχει εντελώς διαφορετική σημασία, διότι χρησιμοποιείται για να δηλώσει τα αρνητικά συναισθήματα, το πάθος, τη μοχθηρία. Στα Ελληνικά, ο όρος *empathy* είναι γνωστός ως «ενσυναίσθηση» ή «ενσυναισθητική κατανόηση» (Μπρούζος, 2004).

Αξίζει να γίνει σε αυτό το σημείο η διάκριση ανάμεσα στους όρους ενσυναίσθηση και συμπόνια, καθώς συχνά συγχέονται. Οι Eisenberg και Miller (1987) περιέγραψαν τη συμπόνια ως τη γενικότερη θλίψη στα δεινά που βιώνει ένα άλλο άτομο. Ο Wispré (1986) θεωρεί τη συμπόνια ως ευαισθησία στις δυσκολίες που περνά κάποιος, ενώ περιγράφει την ενσυναίσθηση ως την ικανότητα του ατόμου να βιώνει τις εμπειρίες του άλλου χωρίς όμως να ταυτίζεται με αυτές. Η συμπόνια παρουσιάζεται ως ένα περισσότερο παθητικό συναίσθημα, ένα συναίσθημα προς ένα άλλο άτομο, ενώ η ενσυναίσθηση αφορά συναισθήματα τα οποία βρίσκονται σε

συμφωνία με αυτό που νιώθει ή αναμένεται ότι νιώθει ένας άλλος, είναι μια προσπάθεια, δηλαδή, να εισέλθει κανείς στον εσωτερικό κόσμο του άλλου (Switankowsky, 2000). Η ενσυναίσθηση θεωρείται μια πολυδιάστατη παρά μία ενιαία κατασκευή. Οι δύο βασικές διαστάσεις της παρουσιάζονται στην επόμενη ενότητα.

3.2 Διαστάσεις της ενσυναίσθησης

Η ενσυναίσθηση αποτελείται από συγκινησιακά και γνωστικά στοιχεία είτε αντιμετωπίζεται από μια κοινωνικογνωστική σκοπιά (Thirioux, Mercier, Blanke, & Berthoz, 2014), είτε στο πλαίσιο της επικοινωνίας (Vreeke & Van Der Mark, 2003), είτε στο το πλαίσιο της εξελικτικής και νευρολογικής επιστήμης (Decety, 2010).

Η αντίληψη ότι η ενσυναίσθηση αποτελείται τόσο από γνωστικά όσο και από συγκινησιακά στοιχεία, υποδηλώνει ότι είναι ένα σημαντικό κομμάτι της συναισθηματικής λειτουργίας και της διαπροσωπικής νόησης, η οποία επιτρέπει στα άτομα να εστιάζουν τόσο στις νοητικές καταστάσεις όσο και στα συναισθήματα των άλλων (Belacci & Farina, 2012). Η γνωστική ενσυναίσθηση αφορά την κατανόηση των βιωμάτων του άλλου, ενώ η συναισθηματική ενσυναίσθηση αναφέρεται στην ικανότητα βίωσης των συναισθημάτων του άλλου (Carre, Stefaniak, D'Ambrosio, Bensalah, & Besche-Richard, 2013).

Συγκεκριμένα, η συναισθηματική ενσυναίσθηση περιλαμβάνει την αναγνώριση των συναισθημάτων των άλλων από τις εκφράσεις του προσώπου, τον τόνο της φωνής και τις κινήσεις του σώματος (Dadds et al., 2008). Περιλαμβάνει την σωστή αναγνώριση των συναισθημάτων που βιώνει ο άλλος και την ορθή αντιστοίχιση των συναισθημάτων που μπορεί να βιώνουν τα δύο άτομα (Carré et al., 2013). Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η συναισθηματική ενσυναίσθηση περιλαμβάνει τη βίωση και την ευαισθησία στα συναισθήματα των άλλων, σε αντίθεση με το μοίρασμα και τη γνώση του τι νιώθει κάποιος, το οποίο αφορά η γνωστική ενσυναίσθηση (Smith, 2006).

Από την άλλη, πολλοί είναι αυτοί που αντιμετωπίζουν τη γνωστική ενσυναίσθηση ως μια γνωστική διεργασία κατανόησης των συναισθημάτων του άλλου, η οποία περιλαμβάνει την υιοθέτηση της οπτικής του άλλου και τη ΘtN (Dvash & Shamay-Tsoory, 2014). Σύμφωνα με τον Blair (2005), η γνωστική ενσυναίσθηση προϋποθέτει την αναπαράσταση των νοητικών καταστάσεων του άλλου, εξισώνοντας τη με αυτό τον τρόπο με την ικανότητα για ΘtN. Η γνωστική

ενσυναίσθηση, δηλαδή, αναμιγνύεται με τη ΘτΝ με τον εξής τρόπο: η αποτυχία αναπαράστασης των πεποιθήσεων, των γνώσεων και των προθέσεων του άλλου (ΘτΝ) μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αποτυχία αντίληψης των πραγμάτων από την οπτική του άλλου (γνωστική ενσυναίσθηση) (Shamay-Tsoory et al., 2003). Φαίνεται πώς, η ΘτΝ περιλαμβάνει τη γνωστική ενσυναίσθηση αλλά όχι απαραίτητα και τη συναισθηματική ενσυναίσθηση, δηλαδή, η ΘτΝ είναι ένα αναγκαίο αλλά όχι επαρκές συστατικό της ενσυναίσθησης (Dvash & Shamay-Tsoory, 2014).

Συνοψίζοντας, η γνωστική ενσυναίσθηση είναι η ικανότητα δημιουργίας ενός μοντέλου εργασίας των συναισθηματικών καταστάσεων των άλλων, ενώ η συναισθηματική ενσυναίσθηση είναι η ικανότητα γνήσιας βίωσης των συναισθημάτων που νιώθει ένα άλλο άτομο. Τόσο τα γνωστικά όσο και τα συναισθηματικά στοιχεία, είναι αναγκαίες αλλά παράλληλα διακριτές διαδικασίες, οι οποίες επιτρέπουν την ενσυναισθητική ανταπόκριση (Reiners, Corcoran, Drake, Shryane, & Vollm, 2011).

3.3 Ανάπτυξη της ενσυναίσθησης

Η κατανόηση των συναισθημάτων είναι ένα βασικό στοιχείο της γενικότερης κοινωνικής και γνωστικής νήσης, η οποία επιτρέπει στα παιδιά να αντιληφθούν την οπτική των άλλων (DeRosnay & Hughes, 2006). Η αναγνώριση των συναισθημάτων, από τη βρεφική ηλικία, αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης αργότερα, διότι είναι αυτή που επιτρέπει στα παιδιά να ανταποκρίνονται με ενσυναίσθηση σε συγκεκριμένες περιστάσεις (Dunn, Brown, Slomkowski, Tesla, & Youngblade, 1991). Τόσο η γνωστική όσο και η συναισθηματική ενσυναίσθηση αυξάνονται κατά την παιδική και εφηβική ηλικία και είναι ανώτερες στα κορίτσια από ότι στα αγόρια (Belacci & Farina, 2012).

Ο Strayer (1987) περιέγραψε την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στη βρεφική ηλικία ως μια αυτόματη ανταπόκριση, χωρίς επίγνωση για τις συναισθηματικές εκδηλώσεις των άλλων, ενώ υποστήριξε πως στην σχολική ηλικία εμφανίζεται η διάκριση των ορίων ανάμεσα στα προσωπικά συναισθήματα και αυτά των άλλων (οπ. αναφ. στο Belacci & Farina, 2012). Στο τέλος του δεύτερου έτους, τα περισσότερα νήπια κατανοούν τις αιτίες των συναισθημάτων των άλλων και μηχανεύονται περισσότερο εκλεπτυσμένους τρόπους για να τους παρηγορήσουν (Zahn-Waxler,

1991). Επίσης, αρχίζουν να αναφέρονται όλο και περισσότερο σε ψυχολογικές καταστάσεις προκειμένου να εξηγήσουν τη συμπεριφορά των άλλων (Zahn-Waxler, 1991). Αργότερα, στην ηλικία μεταξύ των 5 και 7 ετών παρατηρείται αύξηση στην συναισθηματική ενσυναίσθηση (Wellman et al., 2001).

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Hoffman (1979), όταν ένα μεγαλύτερο παιδί ή ένας ενήλικας νιώθει ενσυναίσθηση, γνωρίζει ότι ανταποκρίνεται σε κάτι που συμβαίνει σε ένα άλλο άτομο και βιώνει αυτό που αισθάνεται το άλλο άτομο, αντιθέτως τα βρέφη μπορεί να βιώσουν ενσυναίσθηση χωρίς αυτή την επίγνωση. Συγκεκριμένα, ο Hoffman (1979) διέκρινε τέσσερα στάδια προς την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης και της γνωστικής αντίληψης των άλλων στα παιδιά.

Το πρώτο στάδιο είναι η συναισθηματική μετάδοση (Hoffman, 1978). Στο στάδιο αυτό, δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο μπορεί το βρέφος να διακρίνει ότι τα συναισθήματα ανήκουν σε ένα άλλο άτομο, ενώ απαντούν στις συναισθηματικές εκδηλώσεις των άλλων με τρόπους που τα ίδια βρίσκουν επιθυμητούς ή ανακουφιστικούς (π.χ.. ένα παιδί θα κλάψει όταν ακούσει κάποιο άλλο παιδί να κλαίει και αμέσως μετά θα βάλει τον αντίχειρα του στο στόμα για να ηρεμήσει) (Catherine & Schonert-Reichl, 2010· Roth-Hanania, Davidov, & Zahn-Waxler, 2011). Σε γνωστικό επίπεδο, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το βρέφος συγχέει τον εαυτό του με τους άλλους (Hoffman, 1979).

Το δεύτερο στάδιο ξεκινά μεταξύ των 18 και 24 μηνών, όπου το παιδί μπορεί να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από τους άλλους, ενώ εκφράζει ακόμη μια εγωκεντρική ενσυναίσθηση (Fischer, Shaver, & Carnochan, 1990). Σε αυτή την ηλικία το βρέφος έχει αναπτύξει την αίσθηση της μονιμότητας του υποκειμένου και μπορεί να διακρίνει ότι οι άλλοι είναι διακριτές φυσικές οντότητες από αυτό (Bell, 1970). Συνεπώς, σε αυτό το στάδιο το βρέφος κατανοεί ότι ένα άλλο άτομο νιώθει θλίψη και όχι το ίδιο, αλλά δεν αναγνωρίζει τις εσωτερικές καταστάσεις των άλλων και τις συγχέει με τις δικές του (Hoffman, 1979). Οι προσπάθειές του να βοηθήσει τους άλλους, σε αυτό το στάδιο, είναι άστοχες (Hoffman, 1979).

Στην ηλικία μεταξύ των 2 και 3 ετών ξεκινά το τρίτο στάδιο. Σε αυτή την ηλικία αρχίζει το συμβολικό παιχνίδι και η ανάληψη ρόλων, μέσα από τα οποία μπορεί το παιδί να αναπτύξει την ενσυναίσθησή του, καθώς όταν υποδύεται κάποιον άλλο υιοθετεί και τα συναισθήματα και τις πεποιθήσεις του (Wieber, 2007). Επιπλέον, σε αυτή την ηλικία συνειδητοποιεί ότι οι άλλοι γύρω του μπορεί να έχουν εσωτερικές καταστάσεις διαφορετικές από τις δικές του, μπορεί πλέον να λάβει

υπόψη του την οπτική του άλλου και να προσφέρει κάτι σε ένα άλλο άτομο κρίνοντας ότι το χρειάζεται (Hoffman, 1979).

Το τέταρτο και τελευταίο στάδιο τοποθετείται στη μέση παιδική ηλικία (8 -12 ετών) κατά το οποίο το παιδί αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι το ίδιο και οι άλλοι είναι ανεξάρτητα πρόσωπα, με δικά τους συναισθήματα τα οποία μπορεί να είναι διαφορετικά από των άλλων (Hoffman, 1979). Επίσης, κατανοούν ότι τα άτομα μπορεί να έχουν εμπειρίες πέρα από την τρέχουσα κατάσταση (Hoffman, 1979). Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά δείχνουν ενσυναίσθηση όχι μόνο στον στιγμιαίο πόνο κάποιου αλλά και όταν η θλίψη και ο πόνος είναι χρόνια, γεγονός που προϋποθέτει την ενσυναίσθηση αλλά και την νοητική αναπαράσταση της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου (Fisher et al., 1990).

Συνοψίζοντας, η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης ξεκινά στη βρεφική ηλικία ως μια αυτόματη ανταπόκριση στα συναισθήματα του άλλου, ενώ σταδιακά με την πάροδο της ηλικίας αρχίζει να αναγνωρίζει τα συναισθήματα των άλλων και να τα διακρίνει από τα δικά του. Στην μελέτη της ανάπτυξης της ενσυναίσθησης, σημαντική υπήρξε η συμβολή του Hoffman (1978), ο οποίος ανέλυσε την ανάπτυξή της σε 4 στάδια τα οποία τα συσχέτισε με τα γνωστικά επιτεύγματα κάθε ηλικίας. Τα στάδια αυτά, έτσι όπως παρουσιάστηκαν παραπάνω, συνοψίζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

Τα στάδια γνωστικής και ενσυναισθητικής ανάπτυξης του Hoffman (1979)

Ηλικία	Ανάπτυξη της Γνωστικής Αντίληψης των άλλων	Ενσυναίσθηση Στάδια και συμπεριφορά
12 μήνες	Ο εαυτός και ο άλλος συγχέονται Το βρέφος δεν διακρίνει ότι τα συναισθήματα ανήκουν σε άλλο άτομο	Συναισθηματική Μετάδοση Το μικρό παιδί κλαίει ως απόκριση στο κλάμα του άλλου.
2 έτη	Μονιμότητα του υποκειμένου. Αναγνώριση του εαυτού Ο άλλος αποτελεί διαφορετική φυσική οντότητα.	Εγωκεντρική ενσυναίσθηση Κατανοεί ότι ένα άλλο άτομο νιώθει θλίψη και όχι το ίδιο Δεν αναγνωρίζει τις εσωτερικές καταστάσεις των άλλων – σύγχυση με τις δικές του.
3 έτη	Ανάληψη Προοπτικής του άλλου Συμβολικό παιχνίδι - ανάληψη ρόλων Κατανόηση διαφορετικών εσωτερικών καταστάσεων Λεκτική ικανότητα	Ενσυναίσθηση ως προς τα συναισθήματα του άλλου Τοποθέτηση του εαυτού στη θέση του άλλου Προσφορά βοήθειας στους άλλους Λεκτική έκφραση ενσυναισθητικού ενδιαφέροντος
8 έτη	Προσωπική ταυτότητα Ο άλλος έχει εμπειρίες πέρα από την άμεση κατάσταση, έχει τη δική του ιστορία και ταυτότητα Νοητική αναπαράσταση συναισθηματικής κατάστασης του άλλου	Ενσυναίσθηση για τις εμπειρίες κάποιου πέρα από την άμεση κατάσταση. Ενσυναίσθηση για μια ολόκληρη ομάδα ανθρώπων. Ενδιαφέρον για κοινωνικά ζητήματα

3.4 Μέτρηση

Η έλλειψη συμφωνίας στον ορισμό της ενσυναίσθησης και κατ' επέκταση οι εμφάνιση πολλών διαφορετικών ορισμών, οδήγησαν στη δημιουργία πολλών διαφορετικών μετρήσεων, οι οποίες περιλαμβάνουν κλίμακες αυτοαναφοράς, ετεροαναφοράς αλλά και συμπεριφοριστικές μεθόδους αξιολόγησης (Newmann, Chan, Boyle, Wang, & Westbury, 2014).

3.4.1 Μέτρηση της ενσυναίσθησης στα παιδιά

Για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών υπάρχουν διαθέσιμες αρκετοί διαφορετικοί μέθοδοι αξιολόγησης, οι οποίες περιλαμβάνουν κλίμακες ετεροαναφοράς, οι οποίες χορηγούνται στους γονείς, αλλά και κλίμακες αυτοαναφοράς και συμπεριφοριστικά έργα, τα οποία χορηγούνται στα παιδιά.

Ως κλίμακα ετεροαναφοράς των γονιών για την αντιλαμβανόμενη ενσυναίσθηση του παιδιού τους, δημιουργήθηκε η κλίμακα GEM, η οποία υιοθέτησε τις δηλώσεις της κλίμακας Bryant Index of Empathy, προσαρμόζοντας τες στο τρίτο πρόσωπο για παιδιά μέσης ηλικίας και εφήβους (Dadds et al., 2008). Επίσης, δημιουργήθηκαν δυο κλίμακες αυτοαναφοράς, οι οποίες χορηγούνται στα παιδιά για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησής τους. Η πρώτη είναι η κλίμακα QCAE (Questionnaire of Cognitive and Affective Empathy - Reiners et al., 2011) η οποία αποτελείται από 31 προτάσεις και αξιολογεί σε μια τετράβαθμη κλίμακα τύπου Likert τόσο τη γνωστική όσο και την συναισθηματική διάσταση της ενσυναίσθησης. Η δεύτερη είναι η κλίμακα TEQ (Toronto Empathy Questionnaire - Spreng, McKinnon, Mar, & Levine, 2009), με την οποία μετριέται μόνο η συναισθηματική ενσυναίσθηση των παιδιών σε μια πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert, αποτελούμενη από 16 δηλώσεις, όπου όσο υψηλότερη είναι η βαθμολογία, τόσο υψηλότερη αξιολογείται η συναισθηματική ενσυναίσθηση.

Κάποιες από τις συμπεριφοριστικές αξιολογήσεις της ενσυναίσθησης είναι η οπτικοακουστική αξιολόγηση του Feshbach (1982) γνωστή ως Feshbach και Powell Audiovisual Test of Empathy, η οποία αποτελείται από δεκάλεπτες ιστορίες μικρού μήκους στις οποίες οι πρωταγωνιστές βιώνουν διαφορετικά γεγονότα και συναισθήματα και στο τέλος τα παιδιά ρωτώνται πως ένιωσε ο κάθε πρωταγωνιστής και πως νιώθει το ίδιο. Μια ακόμα συμπεριφοριστική αξιολόγηση είναι αυτή των Dekonik και Gerris (1994) η οποία βασίζεται στην παρουσίαση ιστοριών και εικόνων. Συγκεκριμένα, παρουσιάζονται τέσσερις ιστορίες στις οποίες ένα παιδί/ήρωας είναι λυπημένο ή πληγωμένο, κάθε ιστορία συνοδεύουν 5 εικόνες που παρουσιάζουν ένα παιδί να είναι χαρούμενο, λυπημένο, θυμωμένο και φοβισμένο και ο ερευνητής ζητά από το παιδί – συμμετέχοντα να επιλέξει την εικόνα που δείχνει πως θα ένιωθε το ίδιο σε αντίστοιχη περίπτωση με την ιστορία που είδε. Παρόμοια είναι και η αξιολόγηση FASTE (Affective Situations Test) των Feshbach και Roe (1968), με τη διαφορά ότι στις ιστορίες τους ο ήρωας βιώνει περισσότερα συναισθήματα (χαρά, θλίψη, θυμό, φόβο) από ότι στις ιστορίες των Dekonik και Gerris (1994) όπου ο ήρωας νιώθει είτε θλίψη είτε δυσαρέσκεια. Στο ίδιο πλαίσιο αξιολόγησης με ιστορίες και εικόνες βρίσκονται και τα εργαλεία Picture Viewing Paradigm (Westbury & Neumann, 2008) και Picture Stories (Nummenmaa, Hirvonen, Parkkola, & Hietanen, 2008).

3.4.2 Μέτρηση της ενσυναίσθησης στους ενήλικες

Η πρώτη κλίμακα για την μέτρηση της ενσυναίσθησης στους ενήλικες (Empathy Scale) έκανε την εμφάνιση της το 1969 με δημιουργό τον Hogan και περιελάμβανε τέσσερις υποκλίμακες: κοινωνική αυτοπεποίθηση, ψυχραιμία, ευαισθησία και αντιδραστικότητα (Newman et al., 2014). Η κλίμακα αυτή δέχθηκε κριτική λόγω χαμηλής εσωτερικής συνοχής και αξιοπιστίας, ενώ θεωρήθηκε ότι μετρά περισσότερο τις κοινωνικές δεξιότητες παρά την ενσυναίσθηση (Spreng et al., 2009).

Η πιο ευρέως χρησιμοποιημένη κλίμακα είναι η IRI (Interpersonal Reactivity Index), με δημιουργό τον Davis (1983). Η κλίμακα αυτή είναι μια προσπάθεια αξιολόγησης των δύο διαστάσεων της ενσυναίσθησης (γνωστική – συναισθηματική) (Burkard & Knox, 2004). Μια ακόμη κλίμακα αυτοαναφοράς είναι η BEES (Balanced Emotional Empathy Scale – Mehrabian, 1996), η οποία αποτελείται από 30 προτάσεις και αξιολογεί την αντίληψη της ενσυναίσθησης και την αίσθηση ευθύνης για την συναισθηματική κατάσταση ενός άλλου ατόμου (Balconi & Canavesio, 2013). Τέλος, για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης σε κλινικούς πληθυσμούς δημιουργήθηκε το ερωτηματολόγιο EQ (Empathy Quotient), το οποίο αποτελείται από 60 προτάσεις (Baron – Cohen & Wheelwright, 2004).

Συνοψίζοντας, η αξιολόγηση της ενσυναίσθησης μπορεί να επιτευχθεί με ποικίλους τρόπους σε ενήλικες και παιδιά. Για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης υπάρχουν διαθέσιμες αρκετές κλίμακες αυτοαναφοράς οι οποίες μπορούν να χορηγηθούν στους ενήλικες. Για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών υπάρχουν διαθέσιμες κλίμακες ετεροαναφοράς, οι οποίες μπορούν να χορηγηθούν στους γονείς τους, αλλά και κλίμακες ετεροαναφοράς, οι οποίες μπορούν να συμπληρωθούν από τα ίδια τα παιδιά. Τέλος, υπάρχουν διαθέσιμα συμπεριφοριστικά έργα αξιολόγησης της ενσυναίσθησης των παιδιών τα οποία βασίζονται στην παρουσίαση ιστοριών και εικόνων.

3.5 Η ενσυναίσθηση των μητέρων

Η ενσυναίσθηση είναι σημαντική σε κάθε διαπροσωπική σχέση, διότι βοηθά να αναπτυχθεί σεβασμός απέναντι στην ύπαρξη, τα συναισθήματα, τις επιλογές και τις σκέψεις του άλλου, καθώς τα άτομα προσπαθούν να κατανοήσουν τις σκέψεις, τα συναισθήματα, τις αντιδράσεις, τις συμπεριφορές και τα κίνητρά του άλλου

(Bartholomew & Horowitz, 1991). Για το λόγο αυτό, οι έρευνες τα τελευταία χρόνια, έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στη μελέτη της ενσυναίσθησης των μητέρων.

Μπορεί να είναι ευρέως αποδεκτό πως οι γονείς προσπαθούν να προστατεύσουν τα παιδιά τους, δημιουργώντας ένα ασφαλές πλαίσιο μέσα στο οποίο τα μεγαλώνουν. Εκείνο, όμως, που αναδύθηκε από την έρευνα των Lee, Qu, & Telzer (2017) είναι πως οι μητέρες είναι νευρολογικά συνδεδεμένες με τη συναισθηματική κατάσταση των παιδιών τους. Συγκεκριμένα, καταγράφηκε η εγκεφαλική δραστηριότητα μαμάδων και των παιδιών τους, καθώς οι ερευνητές τους καλούσαν να σκεφτούν μία αγχωτική ή στενάχωρη κατάσταση που μπορεί να βιώσει το αντίστοιχο άτομο (Lee et al., 2017). Οι μητέρες, δηλαδή, να σκεφτούν τα παιδιά τους πληγωμένα και τα παιδιά να φανταστούν τις μητέρες τους πληγωμένες. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν πως οι μητέρες ένιωθαν το συναίσθημα του παιδιού τους σε απόλυτο βαθμό, σε αντίθεση με τα παιδιά που δεν μπόρεσαν να βιώσουν με τον ίδιο τρόπο τη διαδικασία (Lee et al., 2017).

Η ενσυναίσθηση της μητέρας περιγράφει τη στάση απέναντι στο παιδί η οποία περιλαμβάνει την εστίαση πρωτίστως στα συναισθήματα του παιδιού τα οποία το οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη συμπεριφορά και όχι την εστίαση στην ίδια τη συμπεριφορά αυτή καθ' αυτή (Rollo & Sullá, 2016). Περιλαμβάνει, επίσης, την ενεργητική ακρόαση με προσοχή και καλή διάθεση, χωρίς το παιδί να νιώθει τον κίνδυνο ότι θα του ασκηθεί κριτική και χωρίς να νιώθει ότι αγάπη της υφίσταται υπό όρους (π.χ. αν είσαι καλό παιδί η μαμά θα σ' αγαπάει) (Rollo & Sullá, 2016).

Οι Garber, Robinson και Valentiner (1997), βρήκαν ότι η ενσυναίσθηση και η αποδοχή από τη μητέρα, έχει θετική επίδραση στην ανάπτυξη της αίσθησης του αυτοσεβασμού, ενώ έχει αρνητική επίδραση στην παρουσία καταθλιπτικών συμπτωμάτων των παιδιών. Η έλλειψη ενσυναίσθησης από τις μητέρες, με την εκδήλωση εκρήξεων θυμού και άλλων δυσάρεστων συναισθημάτων προς το παιδί καθώς και η απόδοση αρνητικών αιτιάσεων για τις αρνητικές εμπειρίες στη ζωή του, οδηγούν το παιδί σε αρνητικό τρόπο σκέψης και επεξεργασίας των εμπειριών (Mezulis, Hyde, & Abramson, 2006). Ως αποτέλεσμα τα παιδιά που στερούνται εμπειριών ανεπιθύλακτης θετικής αναγνώρισης και αποδοχής, δεν αποκτούν κατανόηση του πως είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες των ατόμων, παρεμποδίζοντας έτσι την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης (Blair, 2005).

Εσωκλείνοντας, η ενσυναίσθηση στις μητέρες αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα για την μετέπειτα εξέλιξη της ενσυναίσθησης του βρέφους και του

παιδιού. Αφορά τη στάση της μητέρας απέναντι στο παιδί, η οποία χαρακτηρίζεται από άνευ όρων αποδοχή, ενεργητική ακρόαση και ανεπιφύλακτη θετική αναγνώριση. Αντιθέτως, η εκδήλωση δυσάρεστων συναισθημάτων απέναντι σε κάθε εκδήλωση του παιδιού, επιδρά αρνητικά στον ψυχισμό του και στις μετέπειτα διαπροσωπικές του αλληλεπιδράσεις.

3.6 Η ενσυναίσθηση των ατόμων τρίτης ηλικίας

Ενώ οι περισσότερες έρευνες εστιάζουν είτε στην ανάπτυξη της ενσυναίσθησης κατά την παιδική και εφηβική ηλικία είτε στην ενσυναίσθηση των μητέρων, δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής έρευνες που να έχουν μελετήσει την ενσυναίσθηση των γιαγιάδων. Παρόλα αυτά, υπάρχουν λίγες έρευνες οι οποίες έχουν εξετάσει την διαφοροποίηση της ενσυναίσθησης μεταξύ των ενηλίκων. Τα αποτελέσματα σε αυτό τον ερευνητικό τομέα είναι διφορούμενα.

Κάποιες έρευνες υποστηρίζουν ότι υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την ηλικία. Συγκεκριμένα, έχει υποστηριχθεί ότι η ικανότητα επεξεργασίας περίπλοκων συγκινησιακών πληροφοριών φθίνει με την πάροδο της ηλικίας ενώ οι μεγαλύτεροι ενήλικες έτειναν να δείχνουν μη διαφοροποιημένη οπτική του εαυτού και των άλλων σε σχέση με τους νέους ενήλικες (Labouvie-Vief, Chiodo, Goguen, Diehl, & Orwoll, 1995). Επιπροσθέτως, οι Blanchard-Fields, Baldi και Stein (1999) σε έρευνά τους βρήκαν ότι οι μεγαλύτεροι ενήλικες τείνουν να βασίζονται περισσότερο σε στερεοτυπικές πληροφορίες και απόψεις από ότι οι νέοι ενήλικες. Τρεις ακόμη έρευνες, αναφέρουν ότι οι νεότεροι ενήλικες παρουσιάζουν περισσότερη ενσυναίσθηση από τα άτομα μέσης και γεροντικής ηλικίας (Helson, Jones, & Kwan, 2002· Phillips, MacLean, & Allen, 2002· Schieman & Van Gundy, 2000).

Στον αντίποδα, υπάρχουν έρευνες που υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφορές στην ενσυναίσθηση μεταξύ των ενηλίκων. Συγκεκριμένα, οι Eysenck, Pearson, Easting και Allsopp (1985), σε έρευνα που πραγματοποίησαν σε δείγμα ηλικίας από 16 έως 87 ετών, υποστήριξαν ότι δεν υπήρξαν σημαντικές ηλικιακές διαφορές. Παρόμοια αποτελέσματα αναφέρουν και οι Diehl, Coyle και Labouvie-Vief (1996) σε έρευνα που πραγματοποίησαν με πληθυσμό ηλικίας από 15 έως 87 ετών. Ενώ καμία έρευνα μέχρι στιγμής δεν έχει αναφέρει αύξηση της ενσυναίσθησης με την πάροδο της ενήλικης ζωής (Helson et al., 2002).

Συνοψίζοντας, η ηλικία ανάμεσα στους ενήλικες αποτελεί έναν αμφιλεγόμενο παράγοντα διαφοροποίησης στα επίπεδα ενσυναισθητικής κατανόησης. Οι έρευνες που υποστηρίζουν εξασθένηση της ικανότητας για ενσυναίσθηση με την πάροδο της ηλικίας στην ενήλικη ζωή υπερτερούν έναντι αυτών που υποστηρίζουν μη ηλικιακές διαφορές.

3.7 Συμπεράσματα

Η ενσυναίσθηση αποτελεί μια σημαντική διάσταση της κοινωνικής συμπεριφοράς των ατόμων. Αναπτύσσεται σταδιακά από τη βρεφική ηλικία με την απλή αναγνώριση των συναισθημάτων και την αυτόματη ανταπόκριση και περνά διάφορα στάδια έως ότου να μοιάσει σε αυτή των ενηλίκων. Η σημασία της ενσυναίσθησης για την ανάπτυξη των παιδιών, έχει στρέψει τις έρευνες και στη μελέτη της ενσυναίσθησης των μητέρων, η οποία χαρακτηρίζεται από την άνευ όρων αποδοχή και θετική αναγνώριση και την ενεργητική ακρόαση. Τέλος, μέχρι στιγμής η μελέτη της ενσυναίσθησης των ατόμων τρίτης ηλικίας, έχει μελετηθεί μόνο μέσα από διαφοροποιήσεις που έχουν παρατηρηθεί στην ενσυναίσθηση μεταξύ των ενηλίκων με την πάροδο της ηλικίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. ΣΧΕΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΕ ΝΟΗΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΣΥΝΑΙΣΘΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΥ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται ευρήματα για το πώς η γονική τάση απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά, η ΘτΝ και η ενσυναίσθηση των παιδιών καθώς και η ενσυναίσθηση των μητέρων σχετίζονται μεταξύ τους.

4.1 Η γονική ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών και η θεωρία του νου

Τα τελευταία χρόνια, έρευνες έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους στην σχέση της ικανότητας των γονέων να αναφέρονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους με την ανάπτυξη της ΘτΝ των παιδιών.

Συγκεκριμένα, 13 έρευνες μελέτησαν τη σχέση της ΘτΝ των παιδιών με την γονική ικανότητα για αναφορά στις νοητικές τους καταστάσεις, εκ των οποίων οι 7 χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της συνέντευξης (Dore & Lillard, 2014· Hughes et al., 2016· Lundy, 2013· Meins & Fernyhough, 1999· Meins et al., 2003· Shacht et al., 2013· Wang et al., 2017), ενώ οι 6 χρησιμοποίησαν τη μέθοδο της παρατήρησης (Ereky-Stevens, 2008· Kirk et al., 2015· Laranjo, Bernier, Meins, & Carlson, 2010· Licata, Kristen, & Sodian, 2016· Lundy, 2013· Meins et al., 2013b). Τα αποτελέσματα των ερευνών που αξιολόγησαν τη σχέση των αναφορών των γονέων για τις νοητικές καταστάσεις των παιδιών με τη ΘτΝ, μέσω της μεθόδου της παρατήρησης, έδειξαν ότι η ικανότητα αυτή των γονέων σχετίζεται με την ανάπτυξη της ΘτΝ στα παιδιά (Laranjo et al., 2014· Lundy, 2013· Meins et al., 2013b), μάλιστα οι Kirk et al. (2015) βρήκαν ότι η ικανότητα των γονέων για αναφορά στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού σχετίζεται με την ανάπτυξη της ΘτΝ στα παιδιά 2 χρόνια αργότερα. Επίσης, δύο έρευνες βρήκαν ότι οι αναφορές στα παιδιά με τη χρήση μη νοητικών όρων δεν προέβλεπε την ανάπτυξη της ΘτΝ στα παιδιά (Kirk et al., 2015· Meins et al., 2003).

Επιπλέον, οι Meins et al. (2003) σε σχετική ερευνά τους, τονίζουν τη διαφορά ανάμεσα στην απλή έκφραση με μια γλώσσα που αναφέρεται σε νοητικές καταστάσεις και στην εκφορά σχολίων που είναι κατάλληλα με τις τρέχουσες νοητικές καταστάσεις του βρέφους και καταλήγουν πως μόνο συγκεκριμένα είδη ψυχολογικών και νοητικών αναφορών σχετίζονται με την μετέπειτα θεωρία του νου

του παιδιού και όχι οποιεσδήποτε αναφορές σε συναισθήματα. Αυτό συμβαίνει διότι κάθε φορά που το πρόσωπο φροντίδας σχολιάζει κατάλληλα τις τρέχουσες νοητικές καταστάσεις που βιώνει το βρέφος, του παρέχει μια αναπαράσταση των εμπειριών του (Meins et al., 2013b). Η θεωρία του νου, επίσης, δεν φαίνεται να σχετίζεται με τις αναφορές που δεν ανταποκρίνονται στις πραγματικές νοητικές καταστάσεις του βρέφους (Meins et al., 2013b).

Συνοψίζοντας, η τάση των γονέων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού τους, σχετίζεται με την μετέπειτα ανάπτυξη της ΘτΝ στο παιδί. Η ικανότητα αυτή των γονέων σχετίζεται και με την ανάπτυξη μιας άλλης ικανότητας στα παιδιά. Στην ενότητα που ακολουθεί, παρουσιάζεται η σχέση της γονικής ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού, με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στο παιδί, καθώς επίσης και με την ενσυναισθητική ικανότητα των ίδιων των γονέων.

4.2 Γονική ικανότητα αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και ενσυναίσθηση

4.2.1 Σχέση της γονικής ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού με την ενσυναίσθησή τους.

Σύμφωνα με τους Mikulincer & Shaver (2005), η αναγνώριση των νοητικών καταστάσεων του παιδιού, προϋποθέτει οι γονείς ότι μπορούν να κατανοήσουν και να νιώσουν ενσυναίσθηση στις συναισθηματικές εμπειρίες του παιδιού τους. Πράγματι, τα ερευνητικά δεδομένα που υπάρχουν έως σήμερα, υποστηρίζουν πως η γονική ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο παιδί είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ικανότητά τους για ενσυναισθητική κατανόηση.

Συγκεκριμένα, η ενσυναίσθηση των γονέων, ιδιαίτερα των μητέρων, μπορεί να προβλεφθεί από τον τρόπο που ανταποκρίνονται στα σημάδια του βρέφους κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του (Meins et al., 1998). Πρέπει, δηλαδή, η ανταπόκριση της μητέρας στα σήματα του βρέφους να είναι η κατάλληλη, ώστε να αντιστοιχεί στο μήνυμα που προσπαθεί να μεταδώσει το βρέφος σε αυτή (π.χ, να μην παίζουν με το παιδί όταν νυστάζει ή να το ταΐζουν όταν προσπαθεί να επικοινωνήσει) (Lundy, 2003). Συνεπώς, η ικανότητα συντονισμού της μητέρας με τη συμπεριφορά του βρέφους και η αναφορά στις πραγματικές νοητικές του καταστάσεις, προϋποθέτει την

ικανότητα για ενσυναίσθητική κατανόηση (Hill & McMahon, 2016). Επίσης, η ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο παιδί, είναι τόσο γνωστική λόγω των νοητικών αναπαραστάσεων (που έχει ο γονέας για το παιδί) όσο και συναισθηματική καθώς απαιτεί τη ρύθμιση των συναισθημάτων, αντιστοιχώντας έτσι στις δύο διαστάσεις της ενσυναίσθησης (Gentzler, Kerns, & Keener, 2010).

Επιπλέον, σε έρευνα τους οι Hill και McMahon (2016) βρήκαν πως οι μητέρες οι οποίες είχαν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης και αντίληψης των συναισθημάτων των άλλων, χρησιμοποιούν περισσότερους νοητικούς όρους στις περιγραφές του παιδιού τους. Παράλληλα, οι Panfile και Laible (2012) βρήκαν θετική σχέση ανάμεσα στην απόδοση νοητικών καταστάσεων στο παιδί, την επίδειξη ενσυναίσθητικής ανταπόκρισης από τους γονείς και την εμφάνιση προκοινωνικής συμπεριφοράς στα παιδιά τους αργότερα. Τέλος, έχει βρεθεί πως τα άτομα με υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης ανταποκρίνονται περισσότερο συναισθηματικά στα συναισθηματικά ερεθίσματα του βρέφους και διατηρούν διαφορετικές αξίες για τον τρόπο που πρέπει να φροντίζουν οι γονείς τα παιδιά (Wiesenfeld, Whitman, & Malatesta, 1984).

Συνοψίζοντας, η ικανότητα συντονισμού των γονέων με τη συμπεριφορά του βρέφους και η αναφορά στις νοητικές του καταστάσεις, απαιτεί την ικανότητα ενσυναίσθητικής κατανόησης των συναισθηματικών και συμπεριφοριστικών του εκδηλώσεων. Φαίνεται, πως η ενσυναίσθηση είναι το κλειδί για τις αναφορές των γονέων, οι οποίες είναι «κατάλληλες» και «συντονισμένες» με τη συμπεριφορά του βρέφους. Επίσης, οι γονείς με υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης τείνουν να χρησιμοποιούν περισσότερους νοητικούς όρους στις περιγραφές των παιδιών τους και διατηρούν διαφορετικές αξίες για τον γονικό τους ρόλο.

4.2.2 Σχέση της γονικής ικανότητας αναφοράς στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού με την ενσυναίσθησή του παιδιού τους.

Στην παραπάνω ενότητα, έγινε αναφορά στη σχέση της ικανότητας των γονέων να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στα παιδιά τους με την ενσυναίσθησή τους. Η ικανότητα των γονέων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών τους σχετίζεται και με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στα ίδια τα παιδιά.

Συγκεκριμένα, η γονική απόδοση νοητικών καταστάσεων στο παιδί σχετίζεται με τη μετέπειτα ανάπτυξη μιας θετικής αντιμετώπισης των άλλων από το παιδί ως

άτομα που αξίζουν ενσυναισθητική αντιμετώπιση (Bartholomew & Horowitz, 1991). Φαίνεται πως οι στοργικοί γονείς που ανταποκρίνονται στις ψυχολογικές ανάγκες των παιδιών τους και τα αντιμετωπίζουν ως άτομα με νοητικές καταστάσεις, ενισχύουν την κατανόηση του πως είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες των ατόμων, βοηθώντας έτσι την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης (Blair, 2005). Αντιθέτως, τα παιδιά που δεν έχουν λάβει μια αντιμετώπιση ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις και συναισθήματα, νιώθουν να σαρώνονται από τις ανάγκες των άλλων και τείνουν να αποστασιοποιούνται συναισθηματικά (Lehman, Ellard, & Wortman, 1986).

Επιπροσθέτως, τα παιδιά που βιώνουν ενσυναίσθηση από τους γονείς τους και αντιμετωπίζονται ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις, μαθαίνουν να αντιμετωπίζουν τον εαυτό τους ως άξιου φροντίδας, να νιώθουν εμπιστοσύνη στις ικανότητες τους και αναμένουν ότι τα συναισθήματά τους θα αντιμετωπιστούν με κατανόηση και ευαισθησία (Mikulincer & Shaver, 2005), με αποτέλεσμα το παιδί να μπορεί να ανταποκριθεί στις μελλοντικές του αλληλεπιδράσεις με περισσότερη ενσυναίσθηση και λιγότερο άγχος (Lundy, 2003). Τέλος, επικέντρωση των γονέων στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού, βοηθά το παιδί να αναπτύξει αυτοπεποίθηση για τις προσωπικές ικανότητες παροχής βοήθειας στις ανησυχίες των άλλων, χωρίς αυτές να βιώνονται ως απειλητικές ή ως κάτι που το κυριεύει (Bartholomew & Horowitz, 1991).

Συνοψίζοντας, η ανάπτυξη της ενσυναίσθησης στο παιδί εμφανίζεται ως αποτέλεσμα μιας κατάλληλης και συναφείς ανταπόκρισης της μητέρας στα σημάδια του βρέφους. Επίσης, η ικανότητα των γονέων αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στο παιδί, έχει ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη μιας θετικής εικόνας του εαυτού και των άλλων ως άξιων για μια ενσυναισθητική αντιμετώπιση.

4.3. Θεωρία του Νου και Ενσυναίσθηση

4.3.1 Σχέση της θεωρίας του νου των παιδιών με την ενσυναίσθησή τους.

Η κατανόηση των συναισθημάτων αποτελεί κομμάτι της ΘτΝ, γι' αυτό πολλές φορές η ΘτΝ και η ενσυναίσθηση συγχέονται και θεωρούνται ίδιες διαστάσεις της ανθρώπινης συμπεριφοράς (Findlay, Girardi, & Coplan, 2006). Το γεγονός αυτό οδήγησε στην μελέτη της σχέσης ανάμεσα στην ανάπτυξη της ΘτΝ και της ενσυναίσθησης στα παιδιά.

Έχει υποστηριχθεί ότι όσο η θεωρία του νου αυξάνεται στα παιδιά, αυξάνεται και η πιθανότητα να δείξουν ενσυναίσθηση στους άλλους (Goldstein & Winner, 2011). Στον αντίποδα, έρευνες υποστηρίζουν ότι ενώ η γνωστική ενσυναίσθηση και οι δεξιότητες για ΘτΝ αναπτύσσονται παράλληλα στα παιδιά, ακολουθεί η ανάπτυξη της συναισθηματικής ενσυναίσθησης, η οποία εμφανίζεται σε παιδιά ηλικίας μεταξύ 5 και 7 ετών (Shamay-Tsoory et al., 2003). Η ανάπτυξη της συναισθηματικής ενσυναίσθησης επηρεάζεται από τη γνωστική ανάπτυξη, την αύξηση ικανότητας διαφοροποίησης τους ατόμου από τα άλλα άτομα και τη δυνατότητα ανάληψης της οπτικής γωνίας ενός άλλου ατόμου (ΘτΝ) (Arranz, Artamendi, Olabarrieta, & Martín, 2002). Για να μπορέσουν, δηλαδή, να βιώσουν τα συναισθήματα του άλλου τα παιδιά, θα πρέπει πρώτα να αποκτήσουν επίγνωση της συναισθηματικής κατάστασης του άλλου (ΘτΝ) (Hoffman, 1978).

Επιπλέον, η ικανότητα για ΘτΝ επιτρέπει στο παιδί να μην παρασύρεται από τις επιφανειακές πληροφορίες, γεγονός που του δίνει τη δυνατότητα για την ακριβή ερμηνεία των συναισθηματικών στοιχείων του άλλου (Dykas & Cassidy, 2011). Η νοητική κατανόηση των άλλων επιτρέπει βαθύτερη γνώση των δυσκολιών και των καταστάσεων των άλλων, δημιουργώντας συναισθήματα ενσυναίσθησης (De Ronsay, Fink, Begeer, Slaughter, & Peterson, 2014). Γι' αυτό το λόγο έχει παρατηρηθεί πως τα παιδιά με μια πιο ανεπτυγμένη κατανόηση των γνωστικών καταστάσεων των άλλων (ΘτΝ) μπορούν να δημιουργήσουν σχέσεις καλύτερης ποιότητας με τους συνομηλίκους τους και τους ενήλικες, οι οποίες βασίζονται στην αμοιβαία ενσυναισθητική κατανόηση (Eggum et al., 2011). Επίσης, ο βαθμός ανάπτυξης της ΘτΝ σχετίζεται με τις ατομικές διαφορές στην προσποίηση και στην φαντασία όπου η τελευταία αποτελεί διάσταση της συναισθηματικής ενσυναίσθησης (Schwebel, Rosen, & Singer, 1999).

Συνοψίζοντας, η ανάπτυξη της ΘτΝ επιτρέπει στα παιδιά να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τα συναισθηματικά στοιχεία του άλλου, δίνοντας τους την δυνατότητα να βιώσουν τα συναισθήματα του άλλου. Η ΘτΝ είναι, δηλαδή, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της ενσυναισθητικής κατανόησης.

4.3.2 Σχέση της θεωρίας του νου των παιδιών με την ενσυναίσθηση των μητέρων

Έρευνες έχουν εστιάσει το ενδιαφέρον τους και στον τρόπο που επηρεάζει η ενσυναίσθηση των μητέρων την ανάπτυξη δεξιοτήτων ΘτΝ στα παιδιά.

Συγκεκριμένα, οι μητέρες με υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης, συνηθίζουν να ενθαρρύνουν την έκφραση των συναισθημάτων, των επιθυμιών και των σκέψεων στα παιδιά τους κατά τα πρώτα 4 έτη της ζωής, εκφράζοντας οι ίδιες αυθόρμητα και εξηγώντας τους τις δικές τους νοητικές καταστάσεις (Ruffman, Perner & Parkin, 1999). Η ενσυναισθητική στάση της μητέρας, δηλαδή, απέναντι στα παιδιά τα βοηθά να αποκτήσουν ενισχυμένες δεξιότητες κατανόησης των νοητικών καταστάσεων των άλλων στη μετέπειτα ζωή τους (Ruffman et al., 1999). Επιπλέον, η τάση της οικογένειας και κυρίως της μητέρας, να μιλά για τα συναισθήματα και να κάνει αιτιακές αποδόσεις για αυτά, όταν τα παιδιά είναι 33 μηνών, μπορεί να αυξήσει το επίπεδο κατανόησης των ψευδών πεποιθήσεων των παιδιών 7 μήνες αργότερα (Dunn et al., 1991).

Επίσης, οι επιδέξιες συζητήσεις με τη μητέρα για τα συναισθήματα, μπορούν να αφυπνίσουν το παιδί για το τι μπορεί να αισθάνεται ή να σκέπτεται ο συνομιλητής (Fernyhough, 2008), ενώ σύμφωνα με έρευνα των Hughes και Dunn (1998) η ανάπτυξη της κατανόησης των συναισθημάτων και των ψευδών πεποιθήσεων σχετίζεται με την συμμετοχή στο επικοινωνιακό παιχνίδι και με τις συζητήσεις με τη μητέρα, γι' αυτό το λόγο παρουσιάζονται σημαντικές ατομικές διαφορές στην κατάκτηση της ΘtN ανάμεσα στα παιδιά, οι οποίες παραμένουν σταθερές με το πέρασμα των χρόνων. Επιπλέον, οι McAlister και Peterson (2006) σε έρευνα τους σε παιδιά ηλικίας μεταξύ 3 και 5 ετών, έδειξαν ότι τα παιδιά που οι μητέρες τους έδιναν περισσότερη σημασία στην κατανόηση και στην συζήτηση των συναισθημάτων τους, είχαν καλύτερα αποτελέσματα στην κατανόηση των πεποιθήσεων, των προθέσεων, των επιθυμιών και των συναισθημάτων των άλλων.

Συνοψίζοντας, οι μητέρες με υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης τείνουν να μιλούν περισσότερο με τα παιδιά τους για τις συναισθηματικές τους καταστάσεις, δίνοντας τους τη δυνατότητα να αποκτούν πρόσβαση στο νου των άλλων και να αναγνωρίζουν καλύτερα τις νοητικές καταστάσεις του συνομιλητή τους.

4.4. Η παρούσα έρευνα

Όπως είδαμε, η μελέτη της απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά έχει ερευνηθεί κυρίως στις μητέρες, ενώ δύο έρευνες έχουν γίνει και στους πατέρες (Barreto et al., 2016 · Lundy, 2013). Το ίδιο ισχύει και για τις έρευνες που μελέτησαν τη σχέση της απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο παιδί με την μετέπειτα ανάπτυξη

της ΘτΝ των παιδιών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά σε μητέρες με μόνη εξαίρεση της έρευνα της Lundy (2013). Ομοίως, η μελέτη της ενσυναίσθησης εστιάζει κυρίως στις μητέρες και λιγότερο στους πατέρες σε σχέση με τη γνωστική ανάπτυξη των παιδιών τους, με εξαίρεση την έρευνα των Maliken και Fainsliber (2013) η οποία μελέτησε τις επιπτώσεις της πατρικής ενσυναίσθησης στην ανάπτυξη των παιδιών. Δεδομένων των σημερινών κοινωνικών συνθηκών, η συνεισφορά των γιαγιάδων στην φροντίδα και την ανάπτυξη των παιδιών αποτελεί σημαντικό κομμάτι της οργάνωσης και της καθημερινότητας των οικογενειών. Οι γιαγιάδες περνούν αρκετό χρόνο μαζί με τα εγγόνια τους, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα περισσότερο από όσο περνούν οι μητέρες μαζί με τα παιδιά τους (Hayslip & Kaminski, 2005). Το ερευνητικό κενό που υπάρχει στη μελέτη της σχέσης της ενσυναίσθησης και της ικανότητας των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του εγγονιού τους - ως ένα ακόμη σημαντικό πρόσωπο φροντίδας - στην ανάπτυξη της ΘτΝ και της ενσυναίσθησης των παιδιών, καλείται να μελετήσει η παρούσα έρευνα.

(Β. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εξετάσει τις ομοιότητες και τις διαφορές στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους αντιστοίχως και τη σχέση αυτής της ικανότητας: (α) με την απόδοση ενσυναίσθησης και ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως καθώς και (β) με τη δική τους ενσυναίσθηση. Παράλληλα εξετάζεται το πώς συσχετίζονται οι μεταβλητές μεταξύ τους στις δύο ομάδες γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα.

Λαμβάνοντας υπόψη τους παραπάνω στόχους και με βάση τα ευρήματα των ερευνών που παρουσιάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες (Barnett, King, Howard, & Dino, 1980· Bareto et al., 2016· Belacci & Farina, 2012· Bernier et al., 2016· Bigelow et al., 2015· Bordeleau et al., 2012· Colonnese et al., 2017· Dadds et al., 2008) διαμορφώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα :

1. Υπάρχουν διαφορές - ομοιότητες στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους αντιστοίχως;
2. Υπάρχουν διαφορές - ομοιότητες στην ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων;
3. Υπάρχουν διαφορές – ομοιότητες στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν ΘτΝ (Ερ. Ερώτημα 3α) και ενσυναίσθηση στα παιδιά και στα εγγόνια τους αντιστοίχως (Ερ. Ερώτημα 3β);
4. Συσχετίζεται η τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις με την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους;
5. Συσχετίζεται ενσυναίσθηση των παιδιών/ εγγονιών με τη ΘτΝ τους, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις των μητέρων και των γιαγιάδων (Ερ. Ερώτημα 4) ;
6. Συσχετίζεται η ενσυναίσθηση του παιδιού/εγγονιού με τις αναφορές των μητέρων και των γιαγιάδων στις νοητικές του καταστάσεις;
7. Συσχετίζεται η ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με την ικανότητά τους να αποδίδουν δεξιότητες ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως;

8. Συσχετίζεται η ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με τις αναφορές τους στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού/ εγγονιού τους (Ερ. Ερώτημα 8α) και με τις αξιολογήσεις τους για την ενσυναίσθηση του παιδιού/ εγγονιού τους (Ερ. Ερώτημα 8β);

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. ΜΕΘΟΔΟΣ

6.1 Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 120 ενήλικες, 60 ήταν μητέρες ($M = 34.55$ έτη, $SD = 5.21$) και 60 γιαγιάδες ($M = 63,20$ έτη, $SD = 7.51$). Κάθε ζεύγος μητέρας - γιαγιάς απαντούσε για το ίδιο παιδί της οικογένειας. Τα παιδιά για τα οποία καλούνταν να απαντήσουν οι συμμετέχουσες, ταξινομήθηκαν σε δύο ηλικιακές ομάδες: α) 30 παιδιά ηλικίας από 36 έως 54 μηνών (15 αγόρια – 15 κορίτσια) ($M = 42,60$ μήνες, $SD = 5.73$), β) 30 παιδιά ηλικίας από 55 έως 84 μηνών (15 αγόρια – 15 κορίτσια) ($M = 72,00$ μήνες, $SD = 8.13$). Όλες οι συμμετέχουσες κατοικούσαν σε μεγάλο αστικό κέντρο. Η επιλογή του δείγματος έγινε με βολική δειγματοληψία-χιονοστιβάδα.

Πίνακας 2

Παρουσίαση του φύλου και της ηλικιακής ταξινόμησης των παιδιών τα οποία περιέγραψαν οι μητέρες και οι γιαγιάδες.

		Ηλικιακή Ομάδα Παιδιών/Εγγονιών		
		Από 36 έως 54 μηνών	Από 55 έως 84 μηνών	Σύνολο
Φύλο	Κορίτσι	15	15	30
	Αγόρι	15	15	30
		30	30	60

Τα κριτήρια αποκλεισμού από το δείγμα ήταν η ύπαρξη μαθησιακών δυσκολιών στο παιδί. Η παρουσία ή απουσία του κριτηρίου αξιολογήθηκε με βάση σχετική ερώτηση που έγινε στις συμμετέχουσες. Αποκλείστηκαν επίσης, γιαγιάδες άνω των 75 ετών λόγω τυχόν αδυναμίας κατανόησης και συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου.

6.2 Ερευνητικά εργαλεία

6.2.1 Εργαλείο μέτρησης της απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά/εγγόνια.

Η αξιολόγηση της ικανότητας των προσώπων φροντίδας να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στα παιδιά, όταν αυτά είναι πάνω από 12 μηνών, γίνεται μέσω της ελεύθερης συνέντευξης (Mind- Mindedness Interview – MMI) των Meins και Fernyhough (2015), όπου ζητείται από τον συμμετέχοντα να περιγράψει ελεύθερα το παιδί του.

Συγκεκριμένα, αφού ζητήθηκε ξανά η συναίνεση για ηχογράφηση (οι συμμετέχοντες έχουν ενημερωθεί ήδη από την πρόσκληση για τη συμμετοχή στην έρευνα, στην πρώτη σελίδα του ερωτηματολογίου, ότι η συμμετοχή τους περιλαμβάνει εκτός από την συμπλήρωση του ερωτηματολογίου και μια ηχογραφημένη συνέντευξη), οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν αρχικά πως δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις στις ερωτήσεις και παροτρύνθηκαν να αισθανθούν άνετα στο να εκφράσουν αυθόρμητα τις πρώτες σκέψεις που τους έρχονται στο νου.

Από τις μητέρες και στις γιαγιάδες που συμμετείχαν στην έρευνα ζητήθηκε αρχικά να περιγράψουν το παιδί ή το εγγόνι τους αντίστοιχα: «Μπορείτε να μου περιγράψετε τον/την (όνομα παιδιού);». Στις περιπτώσεις που η συνεντευξιαζόμενη ζητούσε καθοδήγηση της υπενθυμίζονταν ότι δεν είναι απαραίτητη κάποια συγκεκριμένη περιγραφή και μπορεί να αναφέρει ότι της έρχεται στο νου. Έπειτα, όταν τελείωνε το πρόσωπο φροντίδας την περιγραφή, ακολουθούσε η ερώτηση «Έχετε κάτι ακόμη να προσθέσετε για τον/την (όνομα παιδιού);». Η ερώτηση, σύμφωνα με τον οδηγό των Meins και Fernyhough (2015), μπορεί να παραληφθεί στις περιπτώσεις που ο συμμετέχοντας έχει απαντήσει ικανοποιητικά στην αρχική ερώτηση.

Για την ομαλότερη λήξη της διαδικασίας προτείνεται να γίνονται έπειτα και δύο επιπλέον ερωτήσεις («ποιο πιστεύεται ότι είναι το καλύτερο χαρακτηριστικό του/της;» και «τι προσπαθείτε να μάθετε στο παιδί σας;»), οι απαντήσεις σε αυτές όμως δεν συμπεριλαμβάνονται στους όρους που αποκωδικοποιούνται (Meins & Fernyhough, 2015). Έτσι, τελειώνοντας την περιγραφή, οι συνεντευξιαζόμενες

ρωτήθηκαν ποιό πιστεύουν ότι είναι το καλύτερο χαρακτηριστικό του παιδιού και τι προσπαθούν οι ίδιες να μάθουν στο παιδί.

Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις που αφορούσαν την περιγραφή του παιδιού αποκωδικοποιήθηκαν και κάθε αναφορά που αφορά το παιδί ταξινομήθηκε σε μια από τις 4 κατηγορίες όρων : Συμπεριφοριστικοί, φυσιολογικοί, γενικοί και νοητικοί. Οι τρεις πρώτες κατηγορίες με τους συμπεριφοριστικούς (π.χ., είναι πολύ άτακτη), φυσιολογικούς (π.χ., είναι πολύ μικροκαμωμένος για την ηλικία του) και γενικούς όρους (όροι που δεν ανήκουν σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες) αποτελούν περιγραφές που παιδιού οι οποίες είναι μη νοητικές, δηλαδή, δεν του αποδίδουν κάποιο νοητικό χαρακτηριστικό. Οι περιγραφές του παιδιού που ταξινομούνται στην τελευταία κατηγορία των νοητικών όρων, περιλαμβάνουν αναφορές σε επιστημικές (π.χ., σκέφτεται πολύ), γνωστικές (π.χ., μαθαίνει γρήγορα), συναισθηματικές (π.χ., αγαπάει τους άλλους), φαντασιακές (π.χ., είναι ευφάνταστος), και βουλητικές καταστάσεις (π.χ., έχει θέληση).

Γενικότερα, οι όροι που αφορούν νοητικές καταστάσεις είναι αυτοί που περιλαμβάνουν αναφορές σε ευχές, επιθυμίες, νοητικές καταστάσεις (σκέψεις, γνώσεις, ενδιαφέροντα), νοητικές διεργασίες (αναγνώριση, μνήμη και λήψη αποφάσεων), συναισθήματα και προσπάθειες χειραγώγησης των πεποιθήσεων του άλλου (αστεία, πειράγματα), ενώ αντίθετα ως μη νοητικοί όροι θεωρούνται δηλώσεις για το παιδί που αφορούν την φυσιολογία ή τη συμπεριφορά του και γενικότερες αναφορές που δεν μπορούν να ταξινομηθούν σε καμία από τις άλλες κατηγορίες (Meins & Fernyhough, 2015).

Αξίζει να σημειωθεί ότι ακριβής επαναλήψεις περιγραφών που έγιναν κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δεν κωδικοποιούνται ως διαφορετικοί όροι αλλά λαμβάνονται ως ένα (Meins & Fernyhough, 2015). Για παράδειγμα, αν το παιδί περιγραφεί ως έξυπνο δύο φορές, τότε θα θεωρηθεί ως ένας όρος, αν όμως, το παιδί περιγραφεί ως έξυπνο και ως ευφυής τότε θα θεωρηθούν δύο διαφορετικοί όροι. Αυτό συμβαίνει διότι σε αντίθεση με την μέθοδο της παρατήρησης που πραγματοποιείται στα βρέφη, στην μέθοδο της συνέντευξης οι περιγραφές που γίνονται για το παιδί είναι πλήρως αναπαραστατικές (αφορούν τον τρόπο που αναπαριστούν τα πρόσωπα φροντίδας στο νου τους το παιδί), οπότε μια επανάληψη της ίδιας περιγραφής δεν μπορεί να αφορά μια σημαντικά διαφορετική αναπαράσταση του παιδιού ως ατόμου με νου (Meins & Fernyhough, 2015).

Επιπλέον, οι περιγραφές που αφορούν αυτά που αρέσουν ή δεν αρέσουν στο παιδί, ταξινομούνται στην κατηγορία των νοητικών όρων αν περιλαμβάνουν μια διανοητική δραστηριότητα (π.χ., του/της αρέσει το διάβασμα) αλλά αν περιλαμβάνουν μια συμπεριφοριστική δραστηριότητα ή ένα παιχνίδι τότε ταξινομούνται σε μια από τις τρεις κατηγορίες μη νοητικών όρων (π.χ. του/της αρέσει να βλέπει τηλεόραση). Με τον ίδιο τρόπο, νοητικοί θεωρούνται οι όροι που αφορούν τα συναισθήματα αλλά όχι τις συμπεριφοριστικές εκδηλώσεις των συναισθημάτων (π.χ., χαρούμενος/η αλλά όχι χαμογελαστός/η, αγαπάει αλλά όχι αγκαλιάζει).

Επιπροσθέτως, κάθε δήλωση που αφορά το παιδί εξετάζεται ανάλογα με τον τρόπο που έχει νοηματοδοτηθεί και επεξηγηθεί από τον συμμετέχοντα. Παραδείγματος χάριν, μια απλή περιγραφή του παιδιού ως ατόμου που βοηθά, δεν του αποδίδει κάποια νοητική κατάσταση αλλά αν όμως επεξηγηθεί πως βοηθά διότι αναγνωρίζει τις ανάγκες των άλλων, τότε θα θεωρηθεί ως μια απόδοση νοητικού χαρακτηριστικού (Meins & Fernyhough, 2015). Ομοίως, ο χαρακτηρισμός κάποιου ως αστείου, δεν του αποδίδει κάποιο νοητικό χαρακτηριστικό, αλλά αν ο χαρακτηρισμός αυτός συνοδευτεί από μια επεξήγηση που δηλώνει ότι το άτομο αυτό έχει κάποια αίσθηση του χιούμορ, τότε πρόκειται για μια περιγραφή που του αποδίδει ένα νοητικό χαρακτηριστικό (Meins & Fernyhough, 2015).

Τέλος, η μέθοδος αξιολόγησης της νοητικής απόδοσης των ενηλίκων στα παιδιά μέσω της συνέντευξης που έχουν προτείνει οι Meins και Fernyhough (2015), έχει βρεθεί ότι έχει αρκετά καλή διαβαθμολογική αξιοπιστία με συντελεστή συσχέτισης .70 ($p < .05$) (Meins et al., 2001). Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha στις κατηγορίες των νοητικών και μη νοητικών περιγραφών. Μέσα από αυτόν διαπιστώθηκε ότι για τις νοητικές αναφορές στο παιδί το α ήταν .79 και για τις αναφορές στο παιδί με τη χρήση μη νοητικών όρων το α ήταν .72.

6.2.2 Εργαλείο μέτρησης της ενσυναίσθησης των μητέρων και των γιαγιάδων

Για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των μητέρων και των γιαγιάδων, αξιοποιήθηκε η αυτοαναφορική κλίμακα για τη Διαπροσωπική Ενσυναίσθηση (Interpersonal Reactivity Index - IRI), η οποία έχει δημιουργηθεί από τον Davis (1983). Η κλίμακα αυτή, βασίζεται στον ορισμό της ενσυναίσθησης ως την αντίδραση του ατόμου στις εμπειρίες που βιώνει ένα άλλο άτομο (Davis, 1983). Πρόκειται για μια ευρέως χρησιμοποιημένη κλίμακα για την αξιολόγηση της

ενσυναίσθησης στους ενηλίκους. Η κλίμακα αυτή είναι μια προσπάθεια αξιολόγησης των δύο διαστάσεων της ενσυναίσθησης (γνωστική και συναισθηματική)(Burkard & Knox, 2004).

Η κλίμακα Διαπροσωπικής Ενσυναίσθησης αποτελείται από τέσσερις υπό-κλίμακες που αξιολογούν την φαντασία (π.χ., Πραγματικά ταυτίζομαι με τα συναισθήματα των ηρώων σε ένα μυθιστόρημα), την ικανότητα ανάληψης της προοπτικής του άλλου (π.χ., πριν ασκήσω κριτική σε άλλους, προσπαθώ να φανταστώ πως θα αισθανόμουν ένα ήμουν στην θέση τους), την αίσθηση προσωπικής δυσφορίας/ δυσαρέσκειας (π.χ., μου προκαλεί τρόμο το να είμαι παρών σε μια έντονη συναισθηματική κατάσταση) και το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον (π.χ., έχω συχνά τρυφερά συναισθήματα για ανθρώπους που είναι λιγότερο τυχεροί από εμένα).

Αναλυτικότερα, η ανάληψη της προοπτικής του άλλου αναφέρεται στην ικανότητα να λαμβάνει κανείς υπόψη τις αντιλήψεις και τις νοητικές καταστάσεις των άλλων, ενώ η φαντασία αφορά την φαντασιακή ταύτιση (Burkard & Knox, 2004). Οι υπο-κλίμακες της φαντασίας και της ανάληψης της προοπτικής του άλλου έχει βρεθεί ότι μετρούν την γνωστική ενσυναίσθηση (ικανότητα κατανόησης των συναισθημάτων του άλλου) (Carre et al., 2013).

Η κλίμακα της προσωπικής δυσφορίας/ δυσαρέσκειας αξιολογεί την τάση να αισθάνεται κανείς άγχος σε δύσκολες καταστάσεις και να βιώνει έλλειψη ελέγχου σε συναισθηματικά φορτισμένες περιστάσεις. Τέλος, το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον αφορά τα συναισθήματα και τον ενδιαφέρον ενός απέναντι στους άλλους (Carre et al., 2013). Η αίσθηση προσωπικής δυσφορίας/ δυσαρέσκειας και το ενσυναισθητικό ενδιαφέρον μετρούν την συναισθηματική ενσυναίσθηση (ικανότητα να βιώνει κανείς τα συναισθήματα του άλλου)(Carre et al., 2013).

Σε καθεμία από τις 4 υπό-κλίμακες αντιστοιχούν 7 προτάσεις (28 προτάσεις συνολικά), δηλαδή στις δύο ευρύτερες κατηγορίες της γνωστικής και συναισθηματικής ενσυναίσθησης, αντιστοιχούν από 14 προτάσεις στην καθεμία. Οι συμμετέχοντες καλούνται να απαντήσουν σε μια πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert για τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους σε διάφορες καταστάσεις, με το 1 να δηλώνει ότι δεν με περιγράφει καθόλου και το 5 να δηλώνει ότι με περιγράφει πάρα πολύ.

Οι Bush, Mullis, R.L., και Mullis, A.K. (2000) διαπίστωσαν ότι πρόκειται για μια αξιόπιστη κλίμακα με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Crobach's alpha για τις τέσσερις υποκλίμακες, που υπέδειξε ότι $\alpha = .68$ έως $.78$ για τους άνδρες και $\alpha =$

.73 - .79 για τις γυναίκες. Κάθε υποκλίμακα έδειξε ικανοποιητική αξιοπιστία εσωτερικής συνοχής με δείκτη $\alpha = .71 - .77$ (Davis, 1983). Επιπλέον, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha στις δύο διαστάσεις της ενσυναίσθησης, όπως επίσης και στις επιμέρους υποκλίμακες που αποτελούν την κλίμακα. Μέσα από αυτόν διαπιστώθηκε ότι για τη γνωστική ενσυναίσθηση το α ήταν .89 και για τη συναισθηματική ενσυναίσθηση το α ήταν .77. Για τις επιμέρους υποκλίμακες της κλίμακας IRI, ο δείκτης εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha κυμάνθηκε από .73 έως .83 (φαντασία με $\alpha = .83$, ανάληψη της προοπτικής του άλλου με $\alpha = .82$, προσωπική δυσaréσκεια με $\alpha = .73$ και ενσυναίσθητικό ενδιαφέρον με $\alpha = .80$).

6.2.3 Εργαλείο μέτρησης της θεωρίας του νου των παιδιών

Η μέτρηση της ΘτΝ των παιδιών πραγματοποιήθηκε με ένα ετεροαναφορικό εργαλείο το οποίο συμπλήρωσαν οι ίδιες οι συμμετέχουσες, την κλίμακα για την Κοινωνική Κατανόηση των Παιδιών (Children's Social Understanding Scale - CSUS). Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, πραγματοποιήθηκε μετάφρασή της στα ελληνικά και αντίστροφη μετάφραση. Η κλίμακα αυτή κατασκευάστηκε σε μια προσπάθεια επέκτασης των διαθέσιμων μεθόδων αξιολόγησης της ΘτΝ από τους Tahiroglu et al. (2014). Πρόκειται για μια κλίμακα ετεροαναφοράς στην οποία οι γονείς αξιολογούν τις δεξιότητες των παιδιών τους για ΘτΝ (Tahiroglu et al., 2014). Για τη στάθμιση της κλίμακας πραγματοποιήθηκαν τρεις έρευνες, οι οποίες υπέδειξαν ότι η χρήση της κλίμακας είναι μια έγκυρη και αξιόπιστη μέθοδος μέτρησης των ατομικών διαφορών των παιδιών στην ΘτΝ (Tahiroglu et al., 2014).

Πρόκειται λοιπόν για μια έγκυρη και αξιόπιστη κλίμακα ετερο-αναφοράς που χορηγείται στους γονείς για να αξιολογήσουν τη ΘτΝ των παιδιών τους και η οποία μπορεί να παρέχει επιπλέον πληροφορίες για την κατανόηση των νοητικών καταστάσεων του παιδιού, καθώς τα πρόσωπα φροντίδας είναι σε θέση να παρακολουθούν όψεις της ΘτΝ που αποκαλύπτονται στην καθημερινή επικοινωνία, αλληλεπίδραση και συμπεριφορά των παιδιών τους (Tahiroglu et al., 2014).

Η κλίμακα Κοινωνικής Κατανόησης αποτελείται από 42 δηλώσεις στην πλήρη εκδοχή της, ενώ η σύντομη περιέχει συνολικά 18. Αποτελείται από 6 υποκλίμακες που αξιολογούν διαστάσεις της ΘτΝ όπως η γνώση (π.χ. Είναι καλός στο να παίζει κρυφτό), η αντίληψη (π.χ. Είναι καλός στο να κατευθύνει την προσοχή των άλλων), οι πεποιθήσεις (π.χ. Κατανοεί ότι το να λες ψέματα μπορεί να

παραπλανήσει τους άλλους), οι επιθυμίες (π.χ. Κατανοεί ότι οι ευχές δεν πραγματοποιούνται πάντοτε), τα συναισθήματα (π.χ. Μιλά για αντικρουόμενα συναισθήματα) και οι προθέσεις (π.χ. Μιλά για τις προθέσεις των άλλων ανθρώπων). Σε κάθε υποκλίμακα αντιστοιχούν 7 προτάσεις, ενώ στην σύντομη εκδοχή 4. Στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκε η πλήρης εκδοχή της κλίμακας με τις 42 προτάσεις.

Οι συμμετέχοντες απαντούν σε μια τετράβαθμη κλίμακα τύπου Likert αν η περιγραφή της συμπεριφοράς και της σκέψης σε κάθε πρόταση ισχύει ή δεν ισχύει για το δικό τους παιδί (1= Δεν ισχύει σίγουρα, 2 = δεν ισχύει κάπως, 3= ισχύει κάπως, 4 = ισχύει σίγουρα). Αν όμως, κάποιος συμμετέχοντας δεν μπορεί να απαντήσει σε κάποια πρόταση, διότι δεν μπορεί να ξέρει αν το παιδί σκέφτεται ή συμπεριφέρεται με τον συγκεκριμένο τρόπο που περιγράφεται, τότε μπορεί να κυκλώσει την επιλογή “Δεν γνωρίζω” (ΔΓ), η οποία κωδικοποιείται ως ελλείπουσα τιμή.

Στις έρευνες στάθμισης των Tahiroglou et al. (2014), τόσο η πλήρης όσο και η σύντομη εκδοχή, έδειξαν εξαιρετική εσωτερική συνοχή ενώ και η αξιοπιστία επαναληπτικών μετρήσεων ήταν εξαιρετική ($r_s(29) = .88$ και $.88, p_s < .001$) και για τις δύο εκδοχές της κλίμακας. Η ηλικία των παιδιών συσχετιζόταν σημαντικά με την ΘτN που αξιολογήθηκε από τους γονείς ($r_s(463) = .47$ και $.50, p_s < .001, two-tailed$) (Tahiroglou et al., 2014). Υψηλές συσχετίσεις υπήρξαν και ανάμεσα στις υποκλίμακες, οι οποίες κυμαίνονταν από $.55$ έως $.76, p_s < .001$ (μ.ο. $r = .68$) υποδεικνύοντας ότι οι υποκλίμακες έχουν συνέπεια ως ενοποιημένη κατασκευή που αφορά τη ΘτN, όπως συμβαίνει και με τα κλασικά συμπεριφοριστικά έργα αξιολόγησης της ΘτN (Tahiroglou et al., 2014). Επίσης, για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας έγινε έλεγχος αξιοπιστίας με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha για το σύνολο της κλίμακας, όπως επίσης και για καθεμία από τις επιμέρους υποκλίμακες που την αποτελούν. Μέσα από αυτόν διαπιστώθηκε ότι για το σύνολο της κλίμακας το α ήταν $.97$. Για τις επιμέρους υποκλίμακες της κλίμακας κοινωνικής κατανόησης, ο δείκτης εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha κυμάνθηκε από $.72$ έως $.94$ (επιθυμίες με $\alpha = .74$, γνώση με $\alpha = .82$, προθέσεις με $\alpha = .77$, πεποιθήσεις με $\alpha = .94$, συναισθήματα με $\alpha = .84$ και αντιλήψεις με $\alpha = .82$).

Συμπερασματικά, μια κλίμακα αναφοράς των γονιών θα παρέχει μια ασυνήθιστη ποικιλία πληροφοριών στους ερευνητές για τις διαφορετικές όψεις της ΘτN, αυξάνοντας παράλληλα την οικολογική εγκυρότητα καθώς οι γονείς παρατηρούν για μεγάλα χρονικά διαστήματα τα παιδιά τους και σε διαφορετικά πλαίσια.

6.2.4 Εργαλείο μέτρησης της ενσυναίσθησης των παιδιών

Για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών χρησιμοποιήθηκε μια ακόμη κλίμακα ετεροαναφοράς. Συγκεκριμένα, από την κλίμακα «Το Παιδί μου» (My Child) για την αξιολόγηση της συνείδησης των παιδιών που δημιούργησαν οι Kochanska et al. (1994) χρησιμοποιήθηκε η υποκλίμακα της ενσυναίσθησης.

Η κλίμακα «Το Παιδί μου» αποτελείται συνολικά από 100 προτάσεις και την απαρτίζουν 10 υποκλίμακες που αξιολογούν την ενοχή, την δήλωση μεταμέλειας, την ανησυχία για τα συναισθήματα των γονέων μετά από μια αταξία, την ενσυναίσθηση, την ομολογία, επανόρθωση μετά από κάποια αταξία, την εξωτερικευμένη συμπεριφορά, ανησυχία για τις αταξίες των άλλων, την συμβολική αναπαραγωγή/αντιμετώπιση της κακής πράξης και την ευαισθησία απέναντι σε κατεστραμμένα αντικείμενα (Kochanska et al, 1994).

Αναλυτικότερα, η υποκλίμακα της ενσυναίσθησης που χρησιμοποιήθηκε στην παρούσα έρευνα, αποτελείται από 13 προτάσεις οι οποίες αξιολογούν το πώς αντιλαμβάνονται οι γονείς την κατανόηση των συναισθημάτων και της θλίψης των άλλων από τα παιδιά τους (Cornell & Frick, 2007) (παράδειγμα πρότασης: Προσπαθεί να παρηγορήσει κάποιον που είναι λυπημένος). Για την βαθμολογία χρησιμοποιείται μια επτάβαθμη κλίμακα τύπου Likert, όπου το 1 σημαίνει ότι η συμπεριφορά δεν ισχύει καθόλου για το παιδί, ενώ το 7 δηλώνει ότι η συμπεριφορά που περιγράφεται ισχύει απόλυτα για το παιδί. Αξίζει να αναφερθεί ότι οι Kochanska et al. (1994) διαπίστωσαν ότι πρόκειται για μια αξιόπιστη κλίμακα με τη χρήση του δείκτη εσωτερικής συνοχής Cronbach's alpha, που υπέδειξε ότι $\alpha = .76$. Στην παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης έλεγχος εσωτερικής συνοχής με το δείκτη Cronbach's alpha, ο οποίος έδειξε ικανοποιητική εσωτερική συνοχή ($\alpha = .81$).

6.3 Διαδικασία

Η διαδικασία συλλογής δεδομένων ξεκίνησε τον Δεκέμβριο του 2017 και ολοκληρώθηκε τον Φεβρουάριο του 2018. Η εξέταση των συμμετεχόντων που είχαν ήδη συναινέσει στην έρευνα, πραγματοποιήθηκε σε ήσυχο χώρο σπίτι τους. Για να διασφαλιστεί η μη αναπαραγωγή προτάσεων του ερωτηματολογίου από τους συμμετέχοντες όταν περιγράφουν το παιδί, η συνέντευξη προηγήθηκε της συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, η οποία δεν ξεπερνούσε σε διάρκεια τα 5 με 7 λεπτά.

Έπειτα, αφού οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για τις επιμέρους ενότητες του ερωτηματολογίου και τον τρόπο που θα πρέπει να συμπληρωθεί, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί η επιτυχής έκβαση της έρευνας, ακολούθησε η συμπλήρωση των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου, η οποία διήρκησε περίπου 15 λεπτά. Η συμπλήρωση του ερωτηματολογίου έγινε παρουσία του ερευνητή, για να διασφαλιστεί ότι οι μητέρες και οι γιαγιάδες θα συμπληρώσουν χωριστά τα ερωτηματολόγια τους και για να διευκολυνθούν στην ανάγνωση και κατανόηση οι γιαγιάδες. Πριν από την κυρίως έρευνα, το ερωτηματολόγιο χορηγήθηκε πιλοτικά σε μικρό δείγμα 20 ατόμων (10 μαμάδες, 10 γιαγιάδες), έτσι ώστε να ελεγχθεί η καταλληλότητά του και η δυνατότητα κατανόησης των ερωτήσεων από τις δύο διαφορετικές γενιές.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα των στατιστικών αναλύσεων με τις οποίες διερευνήθηκαν τα ερευνητικά ερωτήματα. Οι αναλύσεις αυτές περιλαμβάνουν : (α) Παραμετρικούς ελέγχους για τη σύγκριση των μέσων όρων δύο πληθυσμών και (β) Παραμετρικούς ελέγχους για τη συσχέτιση των επιδόσεων των δύο πληθυσμών μεταξύ των χορηγηθέντων εργαλείων.

7.1 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων - γιαγιάδων

Για να ελεγχθούν οι ομοιότητες – διαφορές των μητέρων και των γιαγιάδων στις κλίμακες Κοινωνικής Κατανόησης, Διαπροσωπικής Ενσυναίσθησης, Το Παιδί Μου και στη συνέντευξη, χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα, θέτοντας ως κριτήριο στατιστικής σημαντικότητας $p < 0.05$.

7.1.1 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων- γιαγιάδων στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης

Στην κλίμακα της κοινωνικής κατανόησης, η ανάλυση με κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N = 120) = .496, p = .621$ ανάμεσα στις μητέρες ($M = 2.87, SD = .54$) και τις γιαγιάδες ($M = 2.81, SD = .61$). Στις επιμέρους υποκλίμακες, οι μητέρες απέδιδαν ελαφρώς περισσότερη κατανόηση των επιθυμιών στα παιδιά τους ($M = 2.91, SD = .53$) σε σχέση με τις γιαγιάδες τους ($M = 2.85, SD = .69$) χωρίς όμως η διαφορά να είναι στατιστικώς σημαντική, $t(118, N = 120) = .484, p = .629$. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στην απόδοση πεποιθήσεων $t(118, N = 120) = .059, p = .953$, από τις δύο ομάδες συμμετεχόντων ($M = 2.82, SD = .66$). Παρομοίως και στην απόδοση γνώσεων, $t(118, N = 120) = .308, p = .759$ με τις δύο κατηγορίες γυναικών (Μητέρες : $M = 2.72, SD = .78$, Γιαγιάδες: $M = 2.68, SD = .90$) να μην παρουσιάζουν διαφορές στατιστικώς σημαντικές. Σχετικά με την υποκλίμακα της αντίληψης, οι μητέρες ($M = 2.80, SD = .57$) σημειώνουν υψηλότερα ποσοστά από τις γιαγιάδες ($M = 2.69, SD = .69$) χωρίς όμως η διαφορά αυτή να είναι στατιστικώς

σημαντική, $t(118, N = 120) = .958, p = .340$. Τα δύο πρόσωπα φροντίδας έχουν την τάση να αποδίδουν περισσότερη κατανόηση των συναισθημάτων (Μητέρες : $M = 2.95, SD = .59$, Γιαγιάδες : $M = 2.90, SD = .65$) και προθέσεων (Μητέρες: $M = 3.00, SD = .51$, Γιαγιάδες: $M = 2.94, SD = .69$) σε σχέση με τις προηγούμενες υποκλίμακες και πάλι όμως η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N = 120) = .417, p = .678$ και $t(118, N=120) = .574, p = .567$ αντίστοιχα.

7.1.2 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων – γιαγιάδων στην κλίμακα Το Παιδί Μου

Ακολούθως, εξετάστηκε η απόδοση ενσυναίσθησης στο παιδί από τις μητέρες και τις γιαγιάδες, χρησιμοποιώντας το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα. Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις μητέρες ($M = 4.96, SD = .88$) και τις γιαγιάδες ($M = 4.92, SD = 1.03$), $t(118, N = 120) = .190, p = .850$.

7.1.3 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων - γιαγιάδων στην κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης

Για να ελεγχθούν οι επιδόσεις των μητέρων και των γιαγιάδων στην κλίμακα αυτό-αναφοράς για την ενσυναίσθησή τους, χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα, όπου η ανάλυση έδειξε ότι υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές. Συγκεκριμένα, οι μητέρες ($M = 3.67, SD = .39$) παρουσίασαν υψηλότερο βαθμό ενσυναίσθησης σε σχέση με τις γιαγιάδες ($M = 3.47, SD = .46$), $t(118, N = 120) = 2.478, p = .015$.

Σχετικά με τις δύο υποκλίμακες, της φαντασίας και της ανάληψης της προοπτικής του άλλου, οι μητέρες ($M = 3.54, SD = .78$ και $M = 3.69, SD = .56$ αντίστοιχα) σημείωσαν υψηλότερες επιδόσεις από τις γιαγιάδες ($M = 3.19, SD = .81$ και $M = 3.52, SD = .69$ αντίστοιχα). Οι διαφορές για την υποκλίμακα της φαντασίας ήταν στατιστικώς σημαντικές, $t(118, N= 120) = 2.414, p = .017$ αλλά όχι για την υποκλίμακα της ανάληψης της προοπτικής του άλλου, $t(118, N = 120) = 1.509, p = .134$. Επιπροσθέτως, στις δύο υποκλίμακες του ενσυναισθητικού ενδιαφέροντος και της προσωπικής δυσαρέσκειας οι μητέρες ($M = 4.09, SD = .47$ και $M = 3.33, SD = .52$ αντίστοιχα) είχαν ελαφρώς υψηλότερες επιδόσεις σε σχέση με τις γιαγιάδες ($M = 4.06, SD = .52$ και $M = 3.11, SD = .45$ αντίστοιχα). Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N= 120) = .340, p = .734$ για την υποκλίμακα του ενσυναισθητικού ενδιαφέροντος, αλλά υπήρχαν στατιστικώς

σημαντικές διαφορές για την υποκλίμακα της προσωπικής δυσαρέσκειας $t(118, N=120) = 2.427, p = .017$.

Σύμφωνα με την παρουσίαση της κλίμακας της ενσυναίσθησης IRI στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι δύο υποκλίμακες της προσωπικής δυσαρέσκειας και του ενσυναισθητικού ενδιαφέροντος μετρούν την συναισθηματική ενσυναίσθηση (Carre et al., 2013). Επίσης, οι δύο υπο-κλίμακες της φαντασίας και της ανάληψης της προοπτικής του άλλου έχει βρεθεί ότι μετρούν την γνωστική ενσυναίσθηση (Carre et al., 2013).

Αθροίζοντας, τις υποκλίμακες της προσωπικής δυσαρέσκειας και της συναισθηματικής ενσυναίσθησης, η ανάλυση έδειξε ότι οι μητέρες παρουσίασαν ελαφρώς υψηλότερες επιδόσεις ($M = 3.71, SD = .38$) από τις γιαγιάδες ($M = 3.59, SD = .38$) στην συναισθηματική ενσυναίσθηση, χωρίς όμως οι να υπάρχουν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N = 120) = 1.780, p = .078$. Ομοίως, αθροίζοντας τις υποκλίμακες της φαντασίας και της ανάληψης της προοπτικής του άλλου, η ανάλυση έδειξε ότι υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές στην γνωστική ενσυναίσθηση, $t(118, N= 120) = 2.294, p = .024$, με τις μητέρες να έχουν υψηλότερες επιδόσεις ($M = 3.62, SD = .56$) από τις γιαγιάδες ($M = 3.35, SD = .69$).

7.1.4 Σύγκριση απαντήσεων μητέρων – γιαγιάδων στη συνέντευξη.

Για να ελεγχθεί ικανότητα των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως, έγινε σύγκριση των επιδόσεών τους, με τη χρήση του κριτηρίου t για ανεξάρτητα δείγματα, στην συνέντευξη που έδωσαν στην οποία τους ζητήθηκε να περιγράψουν το παιδί/ εγγόνι τους. Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις δύο ομάδες συμμετεχόντων, $t(118, N= 120) = .468, p = .640$.

Εν συνεχεία, αθροίζοντας τις μεμονωμένες προτάσεις που απαρτίζουν την κατηγορία των νοητικών αποδόσεων (επιστημικές, γνωστικές, συναισθηματικές θετικές/ουδέτερες και αρνητικές, βουλευτικές και φαντασιακές), προέκυψε το σύνολο των αποδόσεων νοητικών χαρακτηριστικών από τις μητέρες ($M = .44, SD = .17$) και τις γιαγιάδες ($M = .41, SD = .17$). Η ανάλυση έδειξε πως δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N = 120) = 1.027, p = .306$.

Ομοίως, αθροίζοντας τις κατηγορίες προτάσεων που αφορούν μη νοητικές αποδόσεις (φυσιολογικές, συμπεριφοριστικές και γενικές), προκύπτει το σύνολο απόδοσης μη νοητικών χαρακτηριστικών από τις μητέρες ($M = .55, SD = .17$) και τις

γιαγιάδες ($M = .56$, $SD = .17$). Η ανάλυση έδειξε πως δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N= 120) = -1.027$, $p = .306$.

Επιπλέον, εξετάστηκε αν υπήρχαν διαφορές στις μεμονωμένες προτάσεις μεταξύ των δύο ομάδων συμμετεχόντων. Συγκεκριμένα, όσον αφορά τις επιμέρους κατηγορίες προτάσεων που απαρτίζουν τις νοητικές αποδόσεις, για τις προτάσεις που περιείχαν όρους οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν ως επιστημικοί και γνωστικοί, η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N= 120) = .483$, $p = .630$ και $t(118, N= 120) = 1.106$, $p = .271$ αντίστοιχα για τις δύο κατηγορίες, ανάμεσα στις μητέρες ($M = .07$, $SD = .09$ και $M = .13$, $SD = .13$ αντίστοιχα) και τις γιαγιάδες ($M = .06$, $SD = .07$ και $M = .11$, $SD = .10$ αντίστοιχα) των παιδιών.

Σχετικά με την απόδοση συναισθημάτων, η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, τόσο για την κατηγορία των προτάσεων που περιείχαν όρους θετικών/ουδέτερων συναισθημάτων, $t(118, N= 120) = -.154$, $p = .878$ (Μητέρες : $M = .04$, $SD = .06$, Γιαγιάδες: $M = .04$, $SD = .05$), όσο για την κατηγορία των προτάσεων που περιείχαν όρους αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων, $t(118, N= 120) = .675$, $p = .501$ (Μητέρες : $M = .03$, $SD = .05$, Γιαγιάδες: $M = .02$, $SD = .04$). Στις δύο τελευταίες κατηγορίες προτάσεων που χαρακτηρίζονται ως νοητικές αποδόσεις, ανήκουν οι προτάσεις που περιλαμβάνουν φαντασιακούς και βουλητικούς όρους. Η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικά σημαντικά διαφορές τόσο για τους φαντασιακούς, $t(118, N= 120) = -.178$, $p = .859$ (Μητέρες και Γιαγιάδες: $M = .01$, $SD = .03$) όσο και για τις βουλητικές προτάσεις, $t(118, N= 120) = -.114$, $p = .909$ (Μητέρες : $M = .15$, $SD = .09$, Γιαγιάδες: $M = .15$, $SD = .12$).

Ακολούθως, εξετάστηκαν οι προτάσεις που απαρτίζουν τις μη νοητικές αποδόσεις (φυσιολογικές, συμπεριφοριστικές και γενικές). Για τις προτάσεις που χαρακτηρίστηκαν ως φυσιολογικές, η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές, $t(118, N= 120) = -.173$, $p = .863$ ανάμεσα στις μητέρες ($M = .08$, $SD = .11$) και τις γιαγιάδες ($M = .09$, $SD = .09$ αντίστοιχα). Στις δύο τελευταίες κατηγορίες προτάσεων η ανάλυση έδειξε ότι δεν υπήρχαν στατιστικώς σημαντικές διαφορές τόσο για τις συμπεριφοριστικές, $t(118, N= 120) = -.270$, $p = .787$ (Μητέρες : $M = .38$, $SD = .15$, Γιαγιάδες: $M = .39$, $SD = .17$) όσο και για τις γενικές προτάσεις, $t(118, N= 120) = -1.240$, $p = .218$ (Μητέρες : $M = .08$, $SD = .09$, Γιαγιάδες: $M = .10$, $SD = .10$).

Πίνακας 3

Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των μεταβλητών της έρευνας για το σύνολο του δείγματος και για κάθε ομάδα ξεχωριστά

	Μητέρες		Γιαγιάδες		Σύνολο, N = 120	
	M	SD	M	SD	M	SD
Κλίμακα Κοινωνικής Κατανόησης						
CSUS_Σύνολο	2.87	0.54	2.81	0.67	2.84	0.61
CSUS_ΥΠ1_Επιθυμίες	2.91	0.53	2.85	0.69	2.88	0.61
CSUS_ΥΠ2_Γνώση	2.72	0.78	2.68	0.90	2.70	0.84
CSUS_ΥΠ3_Προθέσεις	3.00	0.51	2.94	0.69	2.97	0.61
CSUS_ΥΠ4_Πεποιθήσεις	2.83	0.62	2.82	0.70	2.82	0.66
CSUS_ΥΠ5_Συναίσθηματα	2.95	0.59	2.90	0.65	2.93	0.62
CSUS_ΥΠ6_Αντίληψη	2.80	0.57	2.69	0.69	2.74	0.63
Κλίμακα Το Παιδί μου						
MyChild_Σύνολο	4.96	0.88	4.92	1.03	4.94	0.95
Κλίμακα Διαπροσωπικής Ενσυναίσθησης						
IRI_Σύνολο	3.67	0.39	3.47	0.46	3.57	0.43
IRI_Συναισθηματική_Ενσυναίσθηση	3.71	0.38	3.59	0.38	3.65	0.38
IRI_ΥΠ1_Προσωπική_Δυσαρέσκεια	3.33	0.52	3.11	0.45	3.22	0.49
IRI_ΥΠ2_Ενσυν_Ενδιαφέρον	4.09	0.47	4.06	0.52	4.07	0.49
IRI_Γνωστική_Ενσυναίσθηση	3.62	0.56	3.35	0.69	3.48	0.63
IRI_ΥΠ3_Φαντασίας	3.54	0.78	3.19	0.81	3.36	0.81
IRI_ΥΠ4_Ανάληψης_Προοπτικής	3.69	0.56	3.52	0.69	3.61	0.63
Συνέντευξη						
MMI_Σύνολο	12.2	4.02	11.9	3.76	12.0	3.88
MMI_Νοητικές_Αποδόσεις	0.44	0.17	0.41	0.17	0.43	0.17
Επιστημικές_Προτάσεις	0.07	0.09	0.06	0.07	0.06	0.08
Γνωστικές_Προτάσεις	0.13	0.13	0.11	0.10	0.12	0.12
Προτάσεις_Θετικών/Ουδέτερων_Συν.	0.04	0.06	0.04	0.05	0.04	0.06
Προτάσεις_Αρνητικών_Συν.	0.03	0.05	0.02	0.04	0.03	0.05
Φαντασιακές_Προτάσεις	0.01	0.03	0.01	0.03	0.01	0.03
Βουλευτικές_Προτάσεις	0.15	0.09	0.15	0.12	0.15	0.11
MMI_Μη_Νοητικές_Αποδόσεις	0.55	0.17	0.58	0.17	0.56	0.17
Φυσιολογικές_Προτάσεις	0.08	0.11	0.09	0.09	0.08	0.10
Συμπεριφοριστικές_Προτάσεις	0.38	0.15	0.39	0.17	0.38	0.16
Γενικές_Προτάσεις	0.08	0.09	0.10	0.10	0.09	0.09

7.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στις κλίμακες για τις μητέρες και τις γιαγιάδες.

Πραγματοποιήθηκαν ακολούθως μια σειρά από αναλύσεις με το δείκτη r του Pearson για να εξεταστεί η σχέση μεταξύ των μεταβλητών της έρευνας σε κάθε μία από τις δύο ομάδες συμμετεχόντων (μητέρες και γιαγιάδες). Οι Πίνακες 4 και 5 παρουσιάζουν τα αποτελέσματα των αναλύσεων αυτών.

7.2.1. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και τη συνέντευξη

Για την ομάδα των μητέρων, η ανάλυση συσχέτισης ανάμεσα στη συνέντευξη και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, έδειξε ότι η κατηγορία των νοητικών αποδόσεων (MMI_Νοητ_Απ) συσχετίζεται σε μικρό βαθμό με την κλίμακα για την κοινωνική κατανόηση (CSUS_Σύνολο) ($r(60) = .28, p < .05$) και τις υποκλίμακες των επιθυμιών (CSUS_ΥΠ1_Επ) ($r(60) = .24, p < .05$) και των αντιλήψεων (CSUS_ΥΠ6_Αντ) ($r(60) = .23, p < .05$). Επίσης, η ανάλυση έδειξε ότι ανάμεσα στην MMI_Νοητ_Απ και τις υποκλίμακες των πεποιθήσεων (CSUS_ΥΠ4_Πεπ) ($r(60) = .34, p < .01$), και των συναισθημάτων (CSUS_ΥΠ5_Συν) ($r(60) = .33, p < .01$), υπάρχει στατιστικώς σημαντική θετική συνάφεια (μέτρια σχέση).

Επιπροσθέτως, πραγματοποιήθηκε ανάλυση συσχέτισης ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και τις μεμονωμένες προτάσεις που αποτελούν την κατηγορία των νοητικών αποδόσεων. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η κλίμακα CSUS_Σύνολο αλλά και καθεμία από τις 6 υποκλίμακές τις (CSUS_ΥΠ1_Επ, CSUS_ΥΠ2_Γν, CSUS_ΥΠ3_Πρ, CSUS_ΥΠ4_Πεπ, CSUS_ΥΠ5_Συν, CSUS_ΥΠ6_Αντ) παρουσιάζουν στατιστικά σημαντική θετική συνάφεια με τις γνωστικές (MMI_Γνωστ_Απ), τις επιστημικές (MMI_Επιστημ_Απ), τις φαντασιακές (MMI_Φαντ_Απ) και τις βουλευτικές (MMI_Βουλευτ_Απ) αποδόσεις καθώς επίσης και με τις αποδόσεις που αφορούν θετικά/ουδέτερα (MMI_Θετ_Συν) και αρνητικά (MMI_Αρνητ_Συν) συναισθήματα και σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%.

Τέλος, ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης (CSUS_Σύνολο, CSUS_ΥΠ1_Επ, CSUS_ΥΠ2_Γν, CSUS_ΥΠ3_Πρ, CSUS_ΥΠ4_Πεπ, CSUS_ΥΠ5_Συν, CSUS_ΥΠ6_Αντ) και τις τρεις κατηγορίες που αφορούν τα μη νοητικά σχόλια (MMI_Συμπ_Απ, MMI_Φυσ_Απ, MMI_Γεν_Απ) βρέθηκε αρνητική συσχέτιση. Όμως, η ανάλυση έδειξε στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα (μικρή αρνητική σχέση) μόνο μεταξύ των συμπεριφοριστικών αποδόσεων (MMI_Συμπ_Απ)

και των CSUS_Σύνολο ($r(60) = -.21, p = <.05$), CSUS_YΠ2_Γν ($r(60) = -.21, p = <.05$), CSUS_YΠ4_Πεπ ($r(60) = -.24, p = <.05$), CSUS_YΠ5_Συν ($r(60) = -.24, p = <.05$), CSUS_YΠ6_Αντ ($r(60) = -.23, p = <.05$).

Παρόμοια αποτελέσματα βρέθηκαν και για τις γιαγιάδες στην ανάλυση συσχέτισης ανάμεσα στην συνέντευξη και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης. Συγκεκριμένα, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει ελαφρώς σημαντική θετική συνάφεια ανάμεσα στη MMI_Σύνολο και τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .21, p < .05$), CSUS_YΠ1_Επ ($r(60) = .23, p < .05$), CSUS_YΠ5_Συν ($r(60) = .21, p < .05$), CSUS_YΠ6_Αντ ($r(60) = .27, p < .05$). Επίσης, η ανάλυση έδειξε ότι η MMI_Νοητ_Απ συσχετίζεται ελαφρώς με τις CSUS_YΠ2_Γν ($r(60) = .24, p < .05$), CSUS_YΠ3_Πρ ($r(60) = .31, p < .05$), CSUS_YΠ4_Πεπ ($r(60) = .33, p < .05$), CSUS_YΠ5_Συν ($r(60) = .29, p < .05$), CSUS_YΠ6_Αντ ($r(60) = .28, p < .05$). Επίσης, η ανάλυση έδειξε ότι ανάμεσα στην MMI_Νοητ_Απ και τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .36, p < .01$), CSUS_YΠ1_Επ ($r(60) = .41, p < .01$), CSUS_YΠ6_Αντ ($r(60) = .36, p < .01$) υπάρχει στατιστικώς σημαντική θετική συνάφεια (μέτρια σχέση).

Ομοίως με την ομάδα των μητέρων, πραγματοποιήθηκε ανάλυση συσχέτισης ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και τις μεμονωμένες προτάσεις που αποτελούν την κατηγορία των νοητικών αποδόσεων. Τα αποτελέσματα για την ομάδα των γιαγιάδων διέφεραν από αυτά που παρουσιάστηκαν παραπάνω για τις μητέρες. Συγκεκριμένα, βρέθηκε ότι η κλίμακα CSUS_Σύνολο αλλά και καθεμία από τις 6 υποκλίμακές τις (CSUS_YΠ1_Επ, CSUS_YΠ2_Γν, CSUS_YΠ3_Πρ, CSUS_YΠ4_Πεπ, CSUS_YΠ5_Συν, CSUS_YΠ6_Αντ) συσχετίζονται σημαντικά με τη MMI_Επιστημ_Απ, σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 1%, ενώ με τις υπόλοιπες κατηγορίες νοητικών προτάσεων (MMI_Γνωστ_Απ, MMI_Επιστημ_Απ, MMI_Φαντ_Απ, MMI_Βουλητ_Απ, MMI_Θετ_Συν, MMI_Αρνητ_Συν) υπήρξαν μικρές και μέτριες συσχετίσεις σε επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 5%.

Τέλος, παρόμοια αποτελέσματα με τις μητέρες (αρνητική συσχέτιση), βρέθηκαν ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης (CSUS_Σύνολο, CSUS_YΠ1_Επ, CSUS_YΠ2_Γν, CSUS_YΠ3_Πρ, CSUS_YΠ4_Πεπ, CSUS_YΠ5_Συν, CSUS_YΠ6_Αντ) και τις τρεις κατηγορίες που αφορούν μη νοητικά σχόλια (MMI_Συμπ_Απ, MMI_Φυσ_Απ, MMI_Γεν_Απ). Η ανάλυση έδειξε στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα σε επίπεδο 5%, μόνο μεταξύ της κλίμακας

κοινωνικής κατανόησης και της MMI_Φυσ_Απ και μεταξύ της CSUS_ΥΠ6_Αντ με την MMI_Συμπ_Απ.

7.2.2 Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και την κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης

Οι αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης Pearson ανάμεσα στην κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, για την ομάδα των μητέρων, έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση σε επίπεδο 5%.

Συγκεκριμένα, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μικρή θετική σχέση ανάμεσα στην IRI_Σύνολο και τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .26, p = < .05$), CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .25, p = < .05$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .38, p = < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .21, p = < .05$), CSUS_ΥΠ6_Αντ ($r(60) = .22, p = < .05$). Ομοίως, για την IRI_Γνωστ_Εν βρέθηκε μικρή θετική σχέση με τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .25, p = < .05$), CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .23, p = < .05$), CSUS_ΥΠ3_Πρ ($r(60) = .23, p = < .05$), ενώ με την CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .23$) βρέθηκε μέτρια θετική συσχέτιση, η οποία είναι στατιστικώς σημαντική σε επίπεδο 1%. Ανάμεσα στην υποκλίμακα της IRI που μετρά την συναισθηματική ενσυναίσθηση και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης βρέθηκε μηδενική σχέση.

Οι αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης Pearson ανάμεσα στην κλίμακα ενσυναίσθησης και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, για την ομάδα των γιαγιάδων, έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική σχέση σε επίπεδο 1%.

Αναλυτικότερα, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μέτρια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην IRI_Σύνολο και τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .49, p = < .01$), CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .61, p = < .01$), CSUS_ΥΠ2_Γν ($r(60) = .33, p = < .01$), CSUS_ΥΠ3_Πρ ($r(60) = .40, p = < .01$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .51, p = < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .46, p = < .01$), CSUS_ΥΠ6_Αντ ($r(60) = .43, p = < .01$). Ομοίως, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μέτρια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην IRI_Γνωστ_Εν και τις CSUS_Σύνολο ($r(60) = .52, p = < .01$), CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .61, p = < .01$), CSUS_ΥΠ2_Γν ($r(60) = .41, p = < .01$), CSUS_ΥΠ3_Πρ ($r(60) = .44, p = < .01$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .49, p = < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .47, p = < .01$), CSUS_ΥΠ6_Αντ ($r(60) = .48, p = < .01$).

Επιπλέον, σε αντίθεση με τις μητέρες, για την ομάδα των γιαγιάδων βρέθηκε σημαντική θετική σχέση και ανάμεσα στην IRI_Συν_Εν και την CSUS_Σύνολο ($r(60)$

= .24, $p < .05$) και κάποιες από τις υποκλίμακες τις : CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .37, p < .01$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ($r(60) = .35, p < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .26, p < .05$).

7.2.3. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα διαπροσωπικής ενσυναίσθησης και τη συνέντευξη.

Οι αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης Pearson ανάμεσα στην MMI_Σύνολο και την κλίμακα ενσυναίσθησης (IRI_Σύνολο ($r(60) = .34, p < .01$), IRI_Γνωστ_Εν ($r(60) = .33, p < .01$), IRI_Συν_Εν($r(60) = .26, p < .05$)), για την ομάδα των μητέρων, έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά μέτρια θετική σχέση μεταξύ τους. Επίσης, μέτρια θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στη MMI_Νοητ_Απ και τις IRI_Σύνολο ($r(60) = .39, p < .01$), IRI_Γνωστ_Εν ($r(60) = .44, p < .01$). Αρνητική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στην κλίμακα ενσυναίσθησης (IRI_Σύνολο, IRI_Γνωστ_Εν, IRI_Συν_Εν) και τις υποκλίμακες τις συνέντευξης που αφορούν μη νοητικές αποδόσεις (MMI_Συμπ_Απ, MMI_Φυσ_Απ, MMI_Γεν_Απ).

Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή Pearson, ανάμεσα στην κλίμακα ενσυναίσθησης και τις επιμέρους αναφορές που αποτελούν νοητικές αποδόσεις στην συνέντευξη. Στατιστικώς σημαντική θετική σχέση σε επίπεδο 5%, βρέθηκε ανάμεσα στην IRI_Σύνολο και καθεμία από τις υποκλίμακες των νοητικών αποδόσεων. Το ίδιο συνέβη και με την γνωστική διάσταση της ενσυναίσθησης, όπου η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική θετική συσχέτιση σε επίπεδο 5%. Ενώ οριακή θετική σχέση βρέθηκε ανάμεσα στην συναισθηματική διάσταση της ενσυναίσθησης και τις υποκλίμακες των νοητικών αποδόσεων που αφορούν καθαρά γνωστικά χαρακτηριστικά (επιστημικές, γνωστικές, φαντασιακές, βουλευτικές αποδόσεις), ενώ με τις συναισθηματικές αποδόσεις (αρνητικές και θετικές) βρέθηκε στατιστικά σημαντική θετική συνάφεια σε επίπεδο 5%.

Παρόμοια ήταν και τα αποτελέσματα για την ομάδα των γιαγιάδων. Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης Pearson ανάμεσα στην MMI_Νοητ_Απ και την κλίμακα ενσυναίσθησης (IRI_Σύνολο ($r(60) = .39, p < .01$), IRI_Γνωστ_Εν ($r(60) = .24, p < .05$), IRI_Συν_Εν($r(60) = .40, p < .01$)), έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά μέτρια θετική συσχέτιση μεταξύ τους. Αντιστοίχως με τις μητέρες, αρνητική συσχέτιση βρέθηκε και για την ομάδα των

γιαγιάδων, ανάμεσα στην κλίμακα ενσυναίσθησης (IRI_Σύνολο, IRI_Γνωστ_Εν, IRI_Συν_Εν) και τις υποκλίμακες τις συνέντευξης που αφορούν μη νοητικές αποδόσεις (MMI_Συμπ_Απ, MMI_Φυσ_Απ, MMI_Γεν_Απ).

Ομοίως με την ομάδων των μητέρων, πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή Pearson, ανάμεσα στην κλίμακα ενσυναίσθησης και τις επιμέρους αναφορές που αποτελούν νοητικές αποδόσεις στην συνέντευξη για την ομάδα των γιαγιάδων. Στατιστικώς σημαντικά αποτελέσματα, τόσο για την IRI_Σύνολο όσο και για την IRI_Γνωστ_Εν με καθεμία από τις κατηγορίες των νοητικών αποδόσεων, ενώ στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση βρέθηκε ανάμεσα στην IRI_Συν_Εν και τις MMI_Θετ_Συν και MMI_Βουλητ_Απ ενώ με τις υπόλοιπες κατηγορίες βρέθηκε οριακή θετική συσχέτιση (γνωστικές, επιστημικές, αρνητικών συναισθημάτων, φαντασιακές).

7.2.4. Αποτελέσματα συσχετίσεων ανάμεσα στην κλίμακα «Το Παιδί Μου» και τις κλίμακες κοινωνικής κατανόησης, διαπροσωπικής ενσυναίσθησης και τη συνέντευξη.

Σχετικά με τις επιδόσεις των μητέρων και των γιαγιάδων στην ετεροαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης σε σχέση με την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, την αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης και την συνέντευξη, πραγματοποιήθηκαν αναλύσεις με τη χρήση του συντελεστή συσχέτισης Pearson. Τα αποτελέσματα ανάμεσα στις δύο ομάδες γυναικών ήταν και σε αυτή την περίπτωση παρόμοια.

Για την ομάδα των μητέρων, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την Κλίμακα κοινωνικής κατανόησης στο σύνολό της και στις 6 υποκλίμακές της : CSUS_Σύνολο ($r(60) = .61, p = < .01$), (CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .34, p = < .01$), CSUS_ΥΠ2_Γν ($r(60) = .70, p = < .01$), CSUS_ΥΠ3_Πρ ($r(60) = .54, p = < .01$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .55, p = < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .52, p = < .01$), CSUS_ΥΠ6_Αντ ($r(60) = .55, p = < .01$).

Σχετικά με την σχέση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης βρέθηκε ότι υπάρχει στατιστικά μικρή συνάφεια μόνο με την IRI_Γνωστ_Εν ($r(60) = .21, p = < .05$). Επίσης, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μικρή θετική συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την MMI_Νοητ_Απ ($r(60) = .22$), η οποία είναι στατιστικώς σημαντική σε επίπεδο 5%. Στατιστικά θετική συνάφεια δεν βρέθηκε για καμία από τις μεμονωμένες

αναφορές που αποτελούν νοητικές αποδόσεις. Στατιστικά μικρή θετική συνάφεια βρέθηκε με τις αποδόσεις που αφορούν συναισθήματα ($r(60) = .25, p = < .05$), ενώ βρέθηκε αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και τις κατηγορίες που αποτελούν μη νοητικές αποδόσεις.

Ομοίως, για την ομάδα των γιαγιάδων, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μέτρια συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης στο σύνολό της και στις 6 υποκλίμακές της : CSUS_Σύνολο ($r(60) = .60, p = < .01$). (CSUS_ΥΠ1_Επ ($r(60) = .51, p = < .01$), CSUS_ΥΠ2_Γν ($r(60) = .65, p = < .01$), CSUS_ΥΠ3_Πρ ($r(60) = .56, p = < .01$), CSUS_ΥΠ4_Πεπ ($r(60) = .43, p = < .01$), CSUS_ΥΠ5_Συν ($r(60) = .58, p = < .01$), CSUS_ΥΠ6_Αντ ($r(60) = .58, p = < .01$). Στατιστικά σημαντικότερα αποτελέσματα από τις μητέρες βρέθηκαν για την ομάδα των γιαγιάδων, ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης. Συγκεκριμένα, η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική συνάφεια (μέτρια σχέση) ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και τις IRI_Σύνολο ($r(60) = .35, p = < .01$) IRI_Γνωστ_Εν ($r(60) = .40, p = < .01$).

Ομοίως με τις μητέρες, βρέθηκε στατιστικά μικρή σχέση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και την MMI_Νοητ_Απ ($r(60) = .23, p = < .05$). Η ανάλυση έδειξε ότι υπάρχει μικρή θετική συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και τις υποκατηγορίες των νοητικών αποδόσεων εκτός από αυτές που αφορούν συναισθήματα ($r(60) = .28, p = < .05$). Τέλος, αντιστοίχως με τις μητέρες, βρέθηκε αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην κλίμακα Το_Παιδί_Μου και τις κατηγορίες που αποτελούν μη νοητικές αποδόσεις.

Πίνακας 4

Πίνακας διμεταβλητών συσχετίσεων των μητέρων (αριστερή διαγώνιος κάτω από τις παύλες) και των γιαγιάδων (δεξιά διαγώνιος επάνω από τις παύλες).

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.CSUS_Σύνολο	-	.917**	.918**	.959**	.920**	.939**	.916**	.492**	.244*	.520**	.210*	.362**	-.181	-.292*	-.038	.607**
2.CSUS_ΥΠ1_Επ	.864**	-	.754**	.862**	.838**	.857**	.827**	.614**	.375**	.611**	.232*	.416**	-.173	-.335**	-.108	.517**
3. CSUS_ΥΠ2_Γν	.927**	.697**	-	.874**	.804**	.807**	.822**	.339**	.065	.415**	.151	.246*	-.104	-.274*	.012	.657**
4.CSUS_ΥΠ3_Πρ	.928**	.770**	.825**	-	.869**	.907**	.833**	.404**	.176	.440**	.181	.315*	-.181	-.269*	.023	.566**
5.CSUS_ΥΠ4_Πεπ	.869**	.756**	.809**	.755**	-	.839**	.781**	.517**	.356**	.492**	.130	.336*	-.174	-.325*	.026	.436**
6. CSUS_ΥΠ5_Συν	.911**	.795**	.778**	.843**	.668**	-	.846**	.465**	.268*	.471**	.212*	.298*	-.162	-.186	-.062	.584**
7.CSUS_ΥΠ6_Αντ	.911**	.705**	.850**	.855**	.668**	.852**	-	.436**	.170	.486**	.276*	.428**	-.235*	-.230*	-.120	.588**
8.IRI_Σύνολο	.260*	.253*	.164	.174	.387**	.210*	.225*	-	.733**	.927**	.115	.398**	-.223*	-.174	-.142	.353**
9.IRI_Συν_Εν	.168	.179	.132	.020	.197	.181	.192	.753**	-	.423**	.143	.224*	-.162	-.038	-.073	.199
10.IRI_Γνωστ_Εν	.251*	.234*	.141	.232*	.410**	.172	.185	.894**	.337**	-	.074	.407**	-.207	-.212*	-.149	.409**
11.MMI_Σύνολο	.079	.011	.112	.050	-.018	.087	.172	.346**	.331**	.261*	-	-.234*	-.113	-.001	-.214*	.041
12.MMI_Νοητ_Απ	.288*	.244*	.197	.209	.348**	.335**	.233*	.395**	.158	.449**	-.034	-	-.706**	-.180	-.344**	.233*
13.MMI_Συμπ_Απ	-.215*	-.087	-.218*	-.175	-.244*	-.181	-.238*	-.197	-.141	-.182	-.219*	-.581**	-	-.339**	-.198	-.092
14.MMI_Φυσ_Απ	-.120	-.153	-.074	-.089	-.172	-.156	-.014	-.096	.023	-.151	.252*	-.516**	-.217*	-	-.040	.038
15.MMI_Γεν_Απ	-.040	-.136	.086	.007	-.043	-.146	-.023	-.308*	-.090	-.372*	.139	-.303*	-.344**	.157	-	.069
16. Το Παιδί Μου	.611**	.348**	.709**	.544**	.553**	.526**	.559**	.199	.197	.215*	.027	.229*	.004	-.247*	-.149	-

** Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.01 . * Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.05

Πίνακας 5

Διμεταβλητές συσχετίσεις για τις υποκλίμακες των νοητικών αποδόσεων με τις υπόλοιπες μεταβλητές.

	Μητέρες						Γιαγιάδες					
	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6
1.MMI_Γνωστ_Απ	-						-					
2.MMI_Επιστημ_Απ	.205	-					.129	-				
3.MMI_Θετ_Συν	.041	.137	-				.166	.123	-			
4.MMI_Αρνητ_Συν	.194	.146	.110	-			.147	.181	.235*	-		
5.MMI_Φαντ_Απ	.137	.117	.155	.186	-		.152	.145	.103	.172	-	
6.MMI_Βουλητ_Απ	.193	.157	.163	.097	.108	-	.196	.183	.128	.135	.152	-
7.CSUS_Σύνολο	.299*	.269*	.174	.163	.179	.266*	.261*	.384**	.135	.144	.234*	.237*
8.CSUS_ΥΠ1_Επ	.254*	.288*	.149	.155	.161	.297*	.213*	.405**	.149	.158	.228*	.275*
9.CSUS_ΥΠ2_Γν	.234*	.229*	.134	.142	.169	.250*	.356**	.314*	.124	.114	.165	.142
10.CSUS_ΥΠ3_Πρ	.287*	.287*	.125	.134	.156	.165	.250*	.359**	.119	.116	.171	.229*
11.CSUS_ΥΠ4_Πεπ	.260*	.347**	.111	.128	.209	.203	.230*	.329*	.133	.122	.219*	.225*
12.CSUS_ΥΠ5_Συν	.309*	.276*	.198	.187	.195	.189	.212*	.368**	.208	.199	.234*	.209*
13.CSUS_ΥΠ6_Αντ	.290*	.203	.100	.138	.168	.232*	.217*	.375**	.140	.103	.299*	.264*
14.IRI_Σύνολο	.213*	.388**	.213*	.209	.170	.166	.244*	.281*	.226*	.184	.284*	.353**
15.IRI_Συν_Εν	.135	.236*	.201*	.199	.131	.120	.148	.195	.221*	.160	.105	.312*
16.IRI_Γνωστ_Εν	.213*	.385**	.245*	.211*	.218*	.179	.247*	.289*	.261*	.184	.321*	.297*
17.Το_Παιδί_Μου	.191	.117	.287*	.246*	.148	.122	.168	.185	.248*	.226*	.161	.135

** Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.01 . * Επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας 0.05

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εξετάσει τις ομοιότητες και τις διαφορές στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους αντιστοίχως και τη σχέση αυτής της ικανότητας: (α) με την απόδοση ενσυναίσθησης και ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως καθώς και (β) με τη δική τους ενσυναίσθηση. Παράλληλα εξετάζεται το πώς συσχετίζονται οι μεταβλητές μεταξύ τους στις δύο ομάδες γυναικών που συμμετείχαν στην έρευνα. Στη συνέχεια παρουσιάζονται εν συντομία τα ευρήματα και γίνεται σχολιασμός τους σε σχέση με τα ευρήματα προηγούμενων ερευνών.

8.1 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων ως προς τις αναφορές τους στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών/εγγονιών

Το πρώτο ερώτημα που εξέτασε η παρούσα έρευνα ήταν εάν υπάρχουν διαφορές – ομοιότητες στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών και των εγγονιών τους αντιστοίχως.

Τα ευρήματα έδειξαν στατιστικά σημαντικές ομοιότητες μεταξύ των αναφορών των μητέρων και των γιαγιάδων τόσο σε νοητικούς όσο και σε μη νοητικούς όρους για την περιγραφή του παιδιού και του εγγονιού τους αντιστοίχως. Το εύρημα αυτό υποδεικνύει υπάρχει συμφωνία ανάμεσα στα πρόσωπα φροντίδας τα οποία έχουν στενούς συγγενικούς δεσμούς με το παιδί της οικογένειας και δεν αποτελεί παράγοντα διαφοροποίησης το είδος συγγένειας (μητέρα – γιαγιά).

Σε συμφωνία με τα ευρήματα της παρούσας έρευνας βρίσκονται και τα ευρήματα από τις έρευνες ανάμεσα στα δυο διαφορετικά πρόσωπα φροντίδας της οικογένειας (μητέρες και πατέρες). Συγκεκριμένα, οι έρευνες των Lundy (2013) και Barreto et al. (2016) βρήκαν σημαντική θετική συσχέτιση μεταξύ δύο διαφορετικών προσώπων φροντίδας (μητέρων και πατέρων) στη χρήση νοητικών όρων χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της συνέντευξης και της παρατήρησης για τη μέτρηση της ικανότητας των μητέρων και των πατέρων στην απόδοση νοητικών καταστάσεων στο παιδί τους.

Τα ευρήματα της παρούσας έρευνας είναι σημαντικά διότι επιβεβαιώνουν τα μέχρι τώρα ερευνητικά ευρήματα που υποστηρίζουν πως η τάση απόδοσης νοητικών καταστάσεων στο παιδί είναι ένα χαρακτηριστικό των διαπροσωπικών σχέσεων, όπου μάλιστα η τάση να αποδίδει κανείς νοητικές καταστάσεις αυξάνεται όταν υπάρχει ισχυρός βαθμός συγγένειας (παιδί, σύζυγος), μετριάζεται σε λιγότερο στενές σχέσεις (φίλοι), ενώ φθίνει σε άτομα που κάποιος δεν γνωρίζει προσωπικά ή δεν έχει συναντήσει ποτέ (π.χ. διάσημοι) (Meins et al., 2014). Επίσης, οι σημαντικές συσχετίσεις μεταξύ των μητέρων και των γιαγιάδων, στην παρούσα έρευνα, σε κάθε επιμέρους κατηγορία νοητικών και μη νοητικών όρων, μπορεί να αποδοθεί με βάση προηγούμενες έρευνες στο ίδιο φύλο, καθώς σε έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί μεταξύ των μητέρων έχουν εντοπιστεί στατιστικά σημαντικές θετικές συσχετίσεις στο σύνολο των νοητικών όρων που χρησιμοποιούσαν για να περιγράψουν το παιδί τους (Bernier et al., 2016· Bigelow et al., 2015· Bordeleau et al., 2012· Demers et al., 2010b· Erekly-Stevens, 2008· Laranjo et al., 2008· Licata et al., 2014· Lundy, 2003· Lundy & Fyfe, 2015· Meins et al., 2012· Rosenblum et al., 2008). Αντιθέτως, στις έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί μεταξύ μητέρων και πατέρων, έχει παρατηρηθεί πως οι μητέρες χρησιμοποιούσαν περισσότερους νοητικούς όρους που αφορούσαν τις σκέψεις, τις επιθυμίες και τις γνώσεις του παιδιού (Barreto et al., 2016· Lundy, 2013). Από την άλλη, οι πατέρες εστίαζαν περισσότερο σε νοητικές καταστάσεις που αφορούσαν τις ικανότητες επίλυσης προβλημάτων και χρησιμοποιούσαν περισσότερους μη νοητικούς όρους σε σχέση με τις μητέρες (Barreto et al., 2016· Lundy, 2013). Οι διαφορές αυτές έχουν αποδοθεί στις φυλετικές διαφορές μεταξύ των γονέων, χωρίς όμως το φύλο του παιδιού να ασκεί κάποια επίδραση (Barreto et al., 2016· Lundy, 2013).

8.2 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων ως προς την ενσυναίσθηση

Το δεύτερο ερώτημα που εξέτασε η παρούσα έρευνα ήταν εάν υπάρχουν διαφορές – ομοιότητες στην ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων.

Οι διαστάσεις της ενσυναίσθησης που εξετάστηκαν ήταν η γνωστική και η συναισθηματική. Η γνωστική διάσταση της ενσυναίσθησης, όπως ειπώθηκε παραπάνω, επιμερίζεται στις υποκλίμακες της φαντασίας και της ανάληψης της προοπτικής του άλλου, ενώ η συναισθηματική διάσταση της ενσυναίσθησης επιμερίζεται στις υποκλίμακες του ενσυναισθητικού ενδιαφέροντος και της

προσωπικής δυσαρέσκειας. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι μητέρες παρουσιάζουν υψηλότερη ενσυναίσθηση (συναισθηματική και γνωστική) από τις γιαγιάδες.

Πιο αναλυτικά βρέθηκε ότι οι μητέρες έχουν στατιστικώς σημαντικά υψηλότερη γνωστική ενσυναίσθηση και ελάχιστα υψηλότερη συναισθηματική ενσυναίσθηση από τις γιαγιάδες. Αναφορικά με τις επιμέρους υποκλίμακες, στατιστικώς σημαντικές υψηλότερες επιδόσεις παρουσίασαν οι μητέρες στις υποκλίμακες της φαντασίας και της προσωπικής δυσαρέσκειας, ενώ στις υποκλίμακες της ανάληψης της προοπτικής του άλλου και της προσωπικής δυσαρέσκειας οι μητέρες παρουσίασαν ελάχιστα υψηλότερες επιδόσεις από τις γιαγιάδες.

Τα ευρήματα αυτά είναι σημαντικά, διότι ως σήμερα έχουν αναφερθεί διαφορές στην ενσυναίσθηση μόνο μεταξύ των διαφορετικών φύλων. Συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ευρήματα δείχνουν ότι οι γυναίκες σημειώνουν μεγαλύτερα ποσοστά στις σχετικές μετρήσεις σε σχέση με τους άνδρες (Baron-Cohen & Wheelwright, 2004· Jolliffe & Farrington, 2006). Σε ίδια αποτελέσματα κατάληξαν και έρευνες που αξιολόγησαν την ενσυναίσθηση ανάμεσα σε μητέρες και πατέρες, όπου οι μητέρες είχαν σημαντικά υψηλότερη ενσυναίσθηση (Barnett et al., 1980· Eisenberg & Strayer, 1990). Επίσης, η γνωστική και η συναισθηματική ενσυναίσθηση αυξάνονται με την ηλικία στα παιδιά και τους εφήβους και είναι ανώτερες στα κορίτσια από ότι στα αγόρια (Belacci & Farina, 2012).

Οι διαφορές στην ενσυναίσθηση που εντοπίστηκαν μεταξύ των μητέρων και των γιαγιάδων, μπορούν να αποδοθούν στην ηλικιακή διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις δύο ομάδες ενηλίκων και συμφωνεί με τα ευρήματα των ερευνών που έχουν συγκρίνει στην ενσυναίσθηση μεταξύ νεώτερων και ηλικιωμένων ενηλίκων. Οι έρευνες αυτές υποστηρίζουν πως η ικανότητα των ατόμων για ενσυναίσθηση μειώνεται με την πάροδο της ηλικίας στην ενήλικη ζωή (Blanchard-Fields et al., 1999· Helson et al., 2002· Labouvie – Vief et al., 1995· Phillips et al., 2002· Schieman & Van Gundy, 2000). Το εύρημα που αφορά τη στατιστικώς σημαντικά υψηλότερη γνωστική ενσυναίσθηση των μητέρων, επιβεβαιώνει μια προηγούμενη έρευνα των Labouvie-Vief et al. (1995), η οποία έδειξε ότι οι μεγαλύτεροι ενήλικες έτειναν να δείχνουν μη διαφοροποιημένη οπτική του εαυτού και των άλλων σε σχέση με τους νέους ενήλικες. Επίσης, οι Blanchard-Fields et al. (1999) σε έρευνά τους βρήκαν ότι οι μεγαλύτεροι ενήλικες τείνουν να βασίζονται περισσότερο σε στερεοτυπικές πληροφορίες και απόψεις από ότι οι νέοι ενήλικες. Ομοίως, η διαφοροποίηση των μητέρων στην συναισθηματική ενσυναίσθηση, μπορεί να συγκριθεί με τη έρευνα των

Labouvie-Vief et al. (1995), η οποία έδειξε ότι η ικανότητα επεξεργασίας περίπλοκων συγκινησιακών πληροφοριών φθίνει με την πάροδο της ηλικίας. Τέλος, η ηλικιακή διαφοροποίηση στην ενσυναίσθηση υπέρ των μητέρων που παρατηρήθηκε στην παρούσα έρευνα, ενισχύεται και από το γεγονός ότι καμία έρευνα μέχρι στιγμής δεν έχει αναφέρει το αντίθετο, δηλαδή, αύξηση της ενσυναίσθησης με την πάροδο της ενήλικης ζωής (Helson et al., 2002).

8.3 Σύγκριση μητέρων και γιαγιάδων στην απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ και ενσυναίσθησης

Η έρευνα εξέτασε επίσης τυχόν διαφορές – ομοιότητες στην ικανότητα των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν δεξιότητες ΘτΝ (Ερ. Ερώτημα 3α) και ενσυναίσθηση στο παιδί και στο εγγόνι τους αντιστοίχως (Ερ. Ερώτημα 3β).

Σχετικά με τη ΘτΝ, εξετάστηκε συγκεκριμένα η απόδοση δεξιοτήτων κατανόησης των προθέσεων, πεποιθήσεων, επιθυμιών, γνώσεων, αντιλήψεων και συναισθημάτων στα παιδιά/εγγόνια. Τα ευρήματα έδειξαν στατιστικά σημαντικές ομοιότητες μεταξύ των μητέρων και των γιαγιάδων τόσο στις επιμέρους διαστάσεις της ΘτΝ όσο και στο σύνολο της κλίμακας (Ερ. Ερώτημα 3α). Στατιστικά σημαντικές ομοιότητες μεταξύ των μητέρων και των γιαγιάδων, βρέθηκαν και στην τάση τους να αποδίδουν ενσυναίσθηση στα παιδιά και τα εγγόνια τους (Ερ. Ερώτημα 3β).

Τα ευρήματα είναι όμοια με τα ευρήματα που παρουσίασαν οι Tahiroglu et al., (2014), τα οποία έδειξαν ότι δεν υπήρξαν στατιστικά σημαντικές διαφορές ανάμεσα στην κατανόηση των μητέρων και των πατέρων για τις πεποιθήσεις, τις επιθυμίες, τις προθέσεις, τη γνώση, τα συναισθήματα και την αντίληψη του παιδιού τους.

Επίσης, τα ευρήματα σχετικά με την συμφωνία ανάμεσα στις μητέρες και τις γιαγιάδες στην απόδοση ενσυναίσθησης στα παιδιά και τα εγγόνια τους, μπορούν να συγκριθούν με τα αποτελέσματα των Kochanska et al. (1994), οι οποία χορήγησαν την κλίμακα «Το Παιδί μου» στις μητέρες και στους πατέρες και εντόπισαν συμφωνία στις αξιολογήσεις τους τόσο στο σύνολο της κλίμακας όσο και στην υποκλίμακα για την ενσυναίσθηση, η οποία χρησιμοποιείται μεμονωμένα στην παρούσα έρευνα. Επιπλέον, ισχυρή θετική συνάφεια ανάμεσα στις αξιολογήσεις μητέρων και πατέρων παιδιών ηλικίας από 5 έως 7 ετών, βρέθηκε και στην έρευνα των Dadds et al. (2008), οι οποίοι αξιολόγησαν την απόδοση ενσυναίσθησης στα

παιδιά από τις μητέρες και τους πατέρες με τη χρήση της κλίμακας ετεροαναφοράς GEM.

8.4 Συσχετίσεις μεταξύ των μεταβλητών τις έρευνας για τις δύο ομάδες γυναικών.

8.4.1 Συσχέτιση της τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις με την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους.

Η έρευνα εξέτασε πώς συσχετίζεται η τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους με την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως.

Όπως προαναφέρθηκε κατά την εξέταση της ικανότητας των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις στο παιδί και στο εγγόνι τους αντιστοίχως (Συνέντευξη), ως νοητικές αποδόσεις κατά την περιγραφή του παιδιού/εγγονιού θεωρήθηκαν οι όροι που αφορούσαν επιστημικές και γνωστικές καταστάσεις, θετικές και αρνητικές συναισθηματικές καταστάσεις, φαντασία και βούληση. Επίσης, ως μη νοητικές αποδόσεις θεωρήθηκαν οι όροι που αφορούσαν τη συμπεριφορά και τη φυσιολογία του παιδιού/εγγονιού καθώς επίσης και οι γενικές αναφορές που δεν μπορούσαν να ανήκουν σε κάποια από τις παραπάνω νοητικές και μη νοητικές κατηγορίες όρων.

Οι συσχετίσεις των επιδόσεων των μητέρων και των γιαγιάδων ανάμεσα στην κλίμακα της κοινωνικής κατανόησης και την κατηγορία των νοητικές αποδόσεων της συνέντευξης, έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική θετική συνάφεια (μέτρια σχέση) ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές (Ερ. Ερώτημα 3). Ενώ αρνητική σχέση βρέθηκε και για τις δύο ομάδες συμμετεχόντων ανάμεσα στην κλίμακα κοινωνικής κατανόησης και τις κατηγορίες που αφορούν μη νοητικές αποδόσεις (συνέντευξη).

Όσο αφορά τις δύο ομάδες συμμετεχόντων, η συσχέτιση ανάμεσα στις νοητικές αποδόσεις της συνέντευξης με την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, επιβεβαιώνει τα ευρήματα των Tahiroglu et al (2014) κατά τις έρευνες στάθμισης της κλίμακας, σύμφωνα με τα οποία η κλίμακα κοινωνικής κατανόησης αξιολογεί τις δεξιότητες για ΘτΝ των παιδιών. Αυτό γιατί και στις δύο περιπτώσεις (συνέντευξη και κλίμακα), οι δεξιότητες του παιδιού/εγγονιού από τις μητέρες και τις γιαγιάδες

αξιολογούνται με τους ίδιους όρους νοητικών καταστάσεων (πεποιθήσεις, επιθυμίες, προθέσεις, συναισθήματα, γνώσεις, αντίληψη).

Επιπροσθέτως, τα παραπάνω ευρήματα συμφωνούν με τα αποτελέσματα προηγούμενων ερευνών που αξιολόγησαν τη σχέση της ικανότητας των μητέρων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις των παιδιών με τη ΘτΝ. Οι έρευνες αυτές έδειξαν ότι η ικανότητα αυτή των μητέρων σχετίζεται με την ανάπτυξη της ΘτΝ στα παιδιά (Kirk et al., 2015· Laranjo et al., 2014· Meins, Certifanti et al., 2013a· Meins, Fernyhough et al., 2001). Επίσης, στα ίδια αποτελέσματα κατέληξε και τη έρευνα της Lundy (2013), η οποία αξιολόγησε τη σχέση της ικανότητας απόδοσης νοητικών καταστάσεων των μητέρων και των πατέρων με τη ΘτΝ των παιδιών.

Πιο συγκεκριμένα, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι υπάρχει ισχυρότερη συσχέτιση ανάμεσα στην ικανότητα των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του εγγονιού τους με την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ σε αυτό. Το εύρημα αυτό μπορεί να συγκριθεί με τις έρευνες των Demers et al. (2010a) και Meins et al. (2013b), οι οποίες έδειξαν πως η απόδοση νοητικών καταστάσεων στους άλλους σχετίζεται με μεταβλητές όπως η ψυχολογική ωριμότητα και η ηλικία. Μάλιστα, στην έρευνα των Demers et al. (2010a) η απόδοση νοητικών καταστάσεων παρουσίαζε ισχυρότερες συσχετίσεις στις ενήλικες μητέρες από τις έφηβες.

8.4.2. Συσχετίσεις ανάμεσα στην απόδοση ενσυναίσθησης και δεξιοτήτων θεωρίας του νου από τις μητέρες και τις γιαγιάδες στο παιδί και το εγγόνι τους.

Επιπλέον, η έρευνα εξέτασε πως σχετίζεται ενσυναίσθηση των παιδιών/ εγγονιών με τη ΘτΝ τους, σύμφωνα με τις αξιολογήσεις των μητέρων και των γιαγιάδων τους.

Οι συσχετίσεις των αξιολογήσεων των δύο ομάδων συμμετεχόντων ανάμεσα στην ετεροαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης, έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική συνάφεια (μέτρια σχέση) ανάμεσα στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν ενσυναίσθηση στο παιδί και το εγγόνι τους αντίστοιχα με την τάση τους να του αποδίδουν δεξιότητες για ΘτΝ.

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας, επιβεβαιώνουν την έρευνα των Goldstein και Winner (2011), η οποία έδειξε πως η ανάπτυξη της ΘτΝ σχετίζεται με την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης. Σύμφωνα με τους Dvash και Shamay-Tsoory

(2014) η ενσυναίσθηση ως γνωστική διεργασία κατανόησης των συναισθημάτων του άλλου, περιλαμβάνει την υιοθέτηση της οπτικής του άλλου και τη ΘτΝ. Η ενσυναίσθηση, δηλαδή, είναι ο σύνδεσμος ανάμεσα στο να γνωρίζεις και να βιώνεις τα συναισθήματα και τις σκέψεις των άλλων και κατ' επέκταση να ανταποκρίνεσαι με ανεπιφύλακτη θετική αναγνώριση και υποστηρικτικό τρόπο (Dvash & Shamay-Tsoory, 2014). Αντιστρόφως, η αποτυχία αναπαράστασης των πεποιθήσεων, των γνώσεων και των προθέσεων των άλλων μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αποτυχία αντίληψης των πραγμάτων από την οπτική του άλλου και με αυτό τον τρόπο η ικανότητα για ΘτΝ αναμιγνύεται με την ενσυναίσθηση (Shamay-Tsoory et al., 2003).

8.4.3 Συσχετίσεις ανάμεσα στην απόδοση νοητικών καταστάσεων και ενσυναίσθησης από τις μητέρες και τις γιαγιάδες στο παιδί και το εγγόνι τους.

Η έρευνα εξέτασε, επίσης, πως σχετίζεται η ενσυναίσθηση του παιδιού/εγγονιού με τις αναφορές των μητέρων και των γιαγιάδων στις νοητικές του καταστάσεις (Ερ. Ερώτημα 6).

Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική συνάφεια (μέτρια σχέση) ανάμεσα στην τάση των μητέρων και των γιαγιάδων να αποδίδουν ενσυναίσθηση στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως, με την τάση τους να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις σε αυτά. Τα ευρήματα αυτά συμφωνούν με την έρευνα του Blair (2005), η οποία έδειξε πως οι γονείς που αντιμετωπίζουν τα παιδιά ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις, ενισχύουν την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης των παιδιών, καθώς μέσα από αυτή τη στάση των γονιών τα παιδιά κατανοούν πως είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες των ατόμων. Αντιστρόφως, τα παιδιά που δεν έχουν λάβει μια αντιμετώπιση ως άτομα με δικές τους νοητικές καταστάσεις και συναισθήματα, νιώθουν να σαρώνονται από τις ανάγκες των άλλων και τείνουν να αποστασιοποιούνται συναισθηματικά (Lehman et al., 1986). Τα παραπάνω ευρήματα, ενισχύονται από το γεγονός ότι βρέθηκε σημαντική αρνητική σχέση ανάμεσα στην αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών με τις μη νοητικές αποδόσεις της συνέντευξης, οι οποίες δεν σχετίζονται με την ικανότητα των δύο ομάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού/εγγονιού τους. Τα ευρήματα αυτά ήταν παρόμοια ανάμεσα στις μητέρες και τις γιαγιάδες.

8.4.4 Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση των δύο ομάδων με την τάση τους να αποδίδουν νοητικές καταστάσεις και δεξιότητες για θεωρία του νου στο παιδί και το εγγόνι τους.

Η έρευνα εξέτασε πως συσχετίζεται η ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με την ικανότητά τους να αποδίδουν δεξιότητες ΘτΝ (Ερ. Ερώτημα 7) και νοητικές καταστάσεις στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως (Ερ. Ερώτημα 8).

Οι συσχετίσεις των επιδόσεων των συμμετεχόντων ανάμεσα στην αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης έδειξαν (Ερ. Ερώτημα 7) ότι υπάρχει στατιστικά σημαντική θετική συνάφεια ανάμεσα στην ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με την τάση τους να αποδίδουν ΘτΝ στο παιδί και το εγγόνι τους αντιστοίχως. Ισχυρότερες συσχετίσεις βρέθηκαν ανάμεσα στη γνωστική διάσταση της ενσυναίσθησης και την απόδοση δεξιοτήτων ΘτΝ και στις δύο ομάδες γυναικών.

Επίσης, από τη συσχέτιση ανάμεσα στην κατηγορία των νοητικών αποδόσεων της συνέντευξης προέκυψαν, για τις δύο ομάδες συμμετεχόντων, υψηλές θετικές συσχετίσεις με την ενσυναισθητική τους ικανότητα (Ερ. Ερώτημα 8). Μάλιστα, ισχυρότερες συσχετίσεις βρέθηκαν ανάμεσα στη γνωστική διάσταση της ενσυναίσθησης με την ικανότητα των μητέρων και των γιαγιάδων να επικεντρώνονται στις νοητικές καταστάσεις του παιδιού και του εγγονιού τους, ενισχύοντας τα ευρήματα των συσχετίσεων ανάμεσα στην ενσυναίσθηση και την ικανότητα απόδοσης ΘτΝ που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Τα ευρήματα ενισχύονται ακόμη από το γεγονός ότι οι κατηγορίες της συνέντευξης που αποτελούν μη νοητικές αποδόσεις – οι οποίες επι της ουσίας είναι ενδείξεις μια στάσης των ενηλίκων η οποία δεν σχετίζεται με την ικανότητα για απόδοση νοητικών καταστάσεων- παρουσίασαν αρνητική συσχέτιση με την συνολική ενσυναίσθηση των δύο ομάδων συμμετεχόντων αλλά και με τις επιμέρους διαστάσεις της.

Σύμφωνα με τα παραπάνω ευρήματα, τα άτομα με περισσότερη ενσυναίσθηση έχουν την τάση να αποδίδουν περισσότερες νοητικές καταστάσεις είτε όταν τους ζητηθεί να περιγράψουν το παιδί τους είτε όταν καλούνται να αξιολογήσουν τις ικανότητές τους στις διαστάσεις της ΘτΝ (επιθυμίες, προθέσεις, πεποιθήσεις, αντιλήψεις, γνώσεις, συναισθήματα). Ιδιαίτερα ισχυρές συσχετίσεις βρέθηκαν ανάμεσα στη συνέντευξη και την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης με την διάσταση της γνωστικής ενσυναίσθησης και για τις δύο ομάδες γυναικών, ένα εύρημα που επιβεβαιώνει τις έρευνες των Blair (2005) και Dvash και Shamay-Tsoory (2014),

σύμφωνα με τις οποίες η γνωστική ενσυναίσθηση αφορά την αναπαράσταση των εσωτερικών νοητικών καταστάσεων του άλλου, το οποίο την εξισώνει με την ικανότητα για ΘτΝ (Blair, 2005). Επιπροσθέτως, έχει υποστηριχθεί πως η ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων σχετίζεται με την ενσυναίσθηση, διότι για να μπορέσουν οι γονείς να κατανοήσουν και να νιώσουν ενσυναίσθηση στις συναισθηματικές εμπειρίες του παιδιού, πρέπει πρώτα να αναγνωρίσουν ότι έχει και το ίδιο ένα μοναδικό εσωτερικό κόσμο (Mikulincer & Shaver, 2005). Επίσης, σύμφωνα με τους Hill και McMahon (2016), οι μητέρες οι οποίες είχαν υψηλότερα επίπεδα ενσυναίσθησης και αντίληψης των συναισθημάτων των άλλων, χρησιμοποιούν περισσότερους νοητικούς όρους στις περιγραφές τους. Η παραπάνω συσχέτιση της ενσυναίσθησης και ιδιαίτερα της γνωστικής ενσυναίσθησης, με την ικανότητα απόδοσης νοητικών καταστάσεων και τη ΘτΝ, συμφωνεί με τα ευρήματα των Belacci και Farina (2012) που υποστήριξαν πως η ενσυναίσθηση είναι ένα σημαντικό κομμάτι της διαπροσωπικής νόησης, η οποία επιτρέπει στα άτομα να εστιάζουν τόσο στις νοητικές καταστάσεις όσο και στα συναισθήματα των άλλων.

8.4.5 Συσχετίσεις ανάμεσα στην ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με την τάση τους να αποδίδουν ενσυναίσθηση στους άλλους.

Τέλος, η έρευνα μελέτησε πως συσχετίζεται η ενσυναίσθηση των μητέρων και των γιαγιάδων με τις αξιολογήσεις τους για την ενσυναίσθηση του παιδιού/ εγγονιού τους.

Οι συσχετίσεις των επιδόσεων των δύο ομάδων συμμετεχόντων ανάμεσα στην ετεροαναφορική και την αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης έδειξαν ότι υπάρχει στατιστικώς σημαντική σχέση ανάμεσά τους. Επίσης, στατιστικά σημαντικές θετικές συσχετίσεις βρέθηκαν ανάμεσα στην κλίμακα «Το παιδί μου» με καθεμία από τις δυο υποκλίμακες της γνωστικής και συναισθηματικής ενσυναίσθησης της κλίμακας IRI. Συγκεκριμένα, βρέθηκε μέτρια θετική σχέση της κλίμακας «Το Παιδί μου», με τη συνολική κλίμακα ενσυναίσθησης IRI και την υποκλίμακα της συναισθηματικής ενσυναίσθησης ενώ ισχυρότερες συσχετίσεις βρέθηκαν με την υποκλίμακα της γνωστικής ενσυναίσθησης και για τις δύο ομάδες συμμετεχόντων. Σύμφωνα με τα ευρήματα αυτά, τα πρόσωπα φροντίδας με υψηλότερη ενσυναίσθηση τείνουν να αξιολογούν θετικότερα και την ενσυναίσθηση των παιδιών/ εγγονιών τους.

Τα παραπάνω ευρήματα συμφωνούν με την έρευνα των Wisenfield et al. (1984), σύμφωνα με την οποία τα άτομα με υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης ανταποκρίνονται περισσότερο συναισθηματικά στα συναισθηματικά ερεθίσματα του

παιδιού τους και διατηρούν διαφορετικές αξίες για τον τρόπο που πρέπει να φροντίζουν και να αντιμετωπίζουν οι γονείς τα παιδιά. Διατηρούν, δηλαδή, μια θετικότερη στάση και αξιολογούν με μεγαλύτερη ενσυναίσθητική κατανόηση τη συμπεριφορά των παιδιών τους. Το γεγονός ότι η γνωστική διάσταση της ενσυναίσθησης παρουσίασε ισχυρότερες συσχετίσεις με την κλίμακα «Το Παιδί μου», επιβεβαιώνει τα ευρήματα του Hoffman (1978), ο οποίος όρισε την ενσυναίσθηση ως «συμπνευτική δυσαρέσκεια», υποδεικνύοντας ότι τα άτομα που επιδεικνύουν σημαντικές ικανότητες ανάληψης της προοπτικής των άλλων (μια διάσταση της γνωστικής ενσυναίσθησης), είναι ικανά και να αναγνωρίζουν τα πραγματικά συναισθήματα των άλλων ακόμα και όταν αυτά αντιτίθενται σε αυτό που τα άτομα εκφράζουν εξωτερικά. Ενώ σύμφωνα με την έρευνα των Belacci και Farina (2012), η ικανότητα ανάληψης της προοπτικής του άλλου (δεξιότητα που αφορά τη γνωστική ενσυναίσθηση) σχετίζεται με υψηλές ικανότητες κατανόησης του νου των άλλων, κάτι που επιτρέπει στα άτομα να αντιλαμβάνονται τα πραγματικά και κρυμμένα συναισθήματα που νιώθει κάποιος άλλος.

Τέλος, το γεγονός το η κλίμακα «Το Παιδί μου» αποτελεί μια κλίμακα ετεροαναφοράς για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης των παιδιών, δικαιολογεί το γεγονός ότι όσο αυξάνεται η ενσυναίσθηση των παιδιών, αυξάνεται και η ενσυναίσθηση από τις μητέρες και τις γιαγιάδες τους και μπορεί να επιβεβαιώνει τα ερευνητικά ευρήματα που υποστηρίζουν ότι οι στοργικοί γονείς που ανταποκρίνονται στις ψυχολογικές ανάγκες των παιδιών τους, ενισχύουν την κατανόηση του πως είναι να ικανοποιούνται οι ανάγκες των ατόμων, βοηθώντας έτσι την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης των παιδιών (Blair, 2005· Panfile & Laible, 2012).

8.5 Περιορισμοί – Μελλοντικές κατευθύνσεις

Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας θα πρέπει να ειπωθούν υπό το πρίσμα ορισμένων σημαντικών περιορισμών. Καταρχάς, ένας σημαντικός περιορισμός της έρευνας είναι το γεγονός ότι οι μετρήσεις για την αξιολόγηση της ενσυναίσθησης της και της θεωρίας του νου των παιδιών βασίστηκαν μόνο στις αξιολογήσεις των μητέρων και των γιαγιάδων. Θα αυξάνονταν η αξιοπιστία των αποτελεσμάτων αν αξιολογούνταν παράλληλα η ΘτΝ και η ενσυναίσθηση των ίδιων των παιδιών. Η συνδυαστική χρήση μεθόδων αυτοαναφοράς και ετεροαναφοράς για την εξασφάλιση μμεγαλύτερης εγκυρότητας, κρίνεται αναγκαία.

Ένας δεύτερος περιορισμός είναι πως οι μετρήσεις για την ενσυναίσθηση των συμμετεχόντων βασίστηκαν στις αυτοαναφορικές εκτιμήσεις των ίδιων. Τα ερωτηματολόγια αυτοαναφοράς συνήθως, παρουσιάζουν μειονεκτήματα, όπως οι τυχαίες ή κοινωνικά επιθυμητές απαντήσεις των συμμετεχόντων. Επίσης, στις αυτό – αναφορές ενυπάρχει ο παράγοντας ψεύδους ή ο κίνδυνος οι συμμετέχοντες να υπερεκτιμήσουν ή να υποτιμήσουν τις δηλώσεις τους. Επίσης, ένας ακόμη περιορισμός αποτελεί ότι η επιλογή του δείγματος έγινε με βολική δειγματοληψία-χινοστιβάδα, γεγονός που μειώνει το βαθμό βεβαιότητας όσο αφορά τις γενικεύσεις των αποτελεσμάτων πέρα από το εν λόγω δείγμα.

Μελλοντικά, θα μπορούσαν μαζί με την κλίμακα κοινωνικής κατανόησης να χορηγηθούν και κάποια έργα αξιολόγησης της θεωρίας του νου και αυτοαναφορικές κλίμακες αξιολόγησης στα ίδια τα παιδιά. Επίσης, θα μπορούσε να αξιολογηθεί η ενσυναίσθηση των προσώπων φροντίδας και από τα ίδια τα παιδιά, παράλληλα με την αυτοαναφορική κλίμακα ενσυναίσθησης των ενηλίκων. Η τάση απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά μέχρι στιγμής έχει ερευνηθεί σε μητέρες και πατέρες. Καμία έρευνα έως τώρα δεν είχε ασχοληθεί με τις γιαγιάδες, οι οποίες αναλαμβάνουν σημαντικό μέρος της ανατροφής των εγγονιών τους. Λόγω της απουσίας ερευνητικών προσπαθειών που αφορούν την τάση απόδοσης νοητικών καταστάσεων στα παιδιά από δεύτερα πρόσωπα φροντίδας εντός της οικογένειας (γιαγιάδες – παππούδες), προτείνεται η περαιτέρω διερεύνηση των ευρημάτων της παρούσας έρευνας και η επέκταση του δείγματος και στους παππούδες.

Η απουσία βιβλιογραφικής υποστήριξης δεν καθιστά εύκολη την ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων, ωστόσο η παρούσα έρευνα κατέληξε σε ενδιαφέροντα ερευνητικά αποτελέσματα. Η συμβολή τέτοιων ερευνών συμβάλει στην κατανόηση της σημασίας της τάσης απόδοσης νοητικών καταστάσεων των προσώπων φροντίδας στη θετικότερη αντιμετώπιση των παιδιών ως άτομα με δικές τους εμπειρίες, σκέψεις και συναισθήματα και στην ανάπτυξη της ενσυναισθητικής τους ικανότητας.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arranz, E., Artamendi, J., Olabarrieta, F., & Martín, J. (2002). Family context and theory of mind development. *Early Child Development and Care*, 172(1), 9-22.
- Astington, J. W., & Gopnik, A. (1991). Theoretical explanations of children's understanding of the mind. *British Journal of Developmental Psychology*, 9(1), 7-31.
- Balconi, M., & Canavesio, Y. (2013). Emotional contagion and trait empathy in prosocial behavior in young people: The contribution of autonomic (facial feedback) and balanced emotional empathy scale (BEES) measures. *Journal of Clinical and Experimental Neuropsychology*, 35(1), 41-48.
- Baretto, A. L., Fearon, R. M. P., Osorio, A., Meins, E., & Martins, C. (2016). Are adult mentalizing abilities associated with mind-mindedness? *International Journal of Behavioral Development*, 40(4), 296–301.
- Barnett, M., King, L., Howard, J., & Dino, G. (1980). Empathy in young children: Relation to parents' empathy, affection, and emphasis on the feelings of others. *Developmental Psychology*, 16, 243-244.
- Baron-Cohen, S., & Wheelwright, S. (2004). The empathy quotient: An investigation of adults with asperger syndrome or high functioning autism, and normal sex differences. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34(2), 163-175.
- Baron-Cohen, S., Wheelwright, S., Hill, J., Raste, Y., & Plumb, I. (2001). The “Reading the Mind in the Eyes” test, revised version: A study with normal adults, and adults with Asperger Syndrome or high-functioning Autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 241-251.
- Bartholomew, K., & Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226- 244.
- Bartsch, K., & Wellman, H. M. (1995). *Children talk about the mind*. New York : Oxford University Press.
- Belacchi, C., & Farina, E. (2012). Feeling and thinking of others: Affective and cognitive empathy and emotion comprehension in prosocial/hostile

- preschoolers. *Aggressive Behavior*, 38(2), 150- 165.
- Bell, S. M.(1970). The development of the concept of object as related to infant – mother attachment. *Child Development*, 41(2), 291-311.
- Bernier, A., McMahon, C. A., & Perrier, R. (2016). Maternal mind-mindedness and children’s school readiness: A longitudinal study of developmental processes. *Developmental Psychology*, 53(2), 210 – 221.
- Bigelow, A. E., Power, M., Bulmer, M., & Gerrior, K. (2015). The relation between mothers’ mirroring of infants’ behavior and mind-mindedness. *Infancy*, 20(3), 263–282.
- Birch, S. A. J., & Bloom, P. (2007). The curse of knowledge in reasoning about false beliefs. *Psychological Science*, 18(5), 382 – 386.
- Blair, R.J. (2005). Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. *Consciousness and Cognition*, 14 (4), 698 -718.
- Blanchard-Fields, F., Baldi, R., & Stein, R. (1999). Age relevance and context effects on attributions across the adult lifespan. *International Journal of Behavioral Development*, 23, 665–683.
- Bordeleau, S., Bernier, A., & Carrier, J. (2012). Longitudinal associations between the quality of parent-child interactions and children’s sleep at preschool age. *Journal of Family Psychology*, 26, 254–262.
- Burkard, A. W., & Knox, S. (2004). Effect of therapist color-blindness on empathy and attributions in cross-cultural counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 51, 387-397.
- Bush, C. A., Mullis, R. L., & Mullis, A. K. (2000). Differences in empathy between offender and nonoffender youth. *Journal of Youth and Adolescence*, 29(4), 467- 478.
- Camberies, A.L., McMahon, C.A., Gibson, F.L., & Boivin, J. (2015). Maternal age, psychological maturity, parenting cognitions, and mother–infant interaction. *Infancy*, 21(4), 396- 422.
- Carpendale, J. I., & Lewis, C. (2004). Constructing an understanding of mind : The development of children's social understanding within social interaction. *The Behavioral and Brain Sciences*, 27(1), 79 – 96.

- Carré, A., Stefaniak, N., D' Ambrosio, F., Bensalah, L., Besche - Richard, C. (2013). The basic empathy scale in adults (BES-A): Factor structure of a revised form. *Psychological Assessment*, 25(3), 679-691.
- Catherine, N.L., & Schonert-Reichl, K.A. (2010). Children's perceptions and comforting strategies to infant crying: Relations to age, sex, and empathy-related responding. *The British Journal of Developmental Psychology*, 29(3), 524 - 551.
- Colonnesi, C., van Polanen, M., Tavecchio, L.W.C., & Fukkink, R.G. (2017). Mind-mindedness of male and female caregivers in childcare and the relation to sensitivity and attachment: An exploratory study. *Infant Behavior and Development*, 48, 134- 146.
- Cornell, A. H., & Frick, P. J.(2007). The moderating effects of parenting styles in the association between behavioral inhibition and parent-reported guilt and empathy in preschool children. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 36(3), 305-318.
- Corriveau, K. H., Pasquini, E .S., & Harris, P.L. (2005). “If it's in your mind, it's in your knowledge”: Children's developing anatomy of identity. *Cognitive development*, 20(2), 321-340.
- Cutting, A. L., & Dunn, J. (1999). Theory of mind, emotion understanding, language, and family background: Individual differences and interrelations. *Child development*, 70(4), 853- 865.
- Dadds, M.R., Hunter, K., Hawes, D. J., Frost , A. D. J., Vassallo, S., Bunn, P.,..., & Masry, Y. E. (2008). A measure of cognitive and affective empathy in children using parent ratings. *Child Psychiatry and Human Development*, 39(2),111-122.
- Davis, M. H. (1983). Measuring individual differences in empathy: Evidence for a multidimensional approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(1), 113-126.
- Decety, J. (2010). The neurodevelopment of empathy in humans. *Developmental Neuroscience*, 34(4), 257- 267.
- Degotardia, S., & Sweller, N. (2012). Mind-mindedness in infant child-care: Associations with early childhood practitioner sensitivity and stimulation. *Early Childhood Research Quarterly*, 27(2), 253 – 265.

- Dekovik, M., & Gerris, J. R. M. (1994). Developmental analysis of social cognitive and behavioral differences between popular and rejected children. *Journal of Applied Developmental Psychology, 15*(3), 367 – 386.
- Demers, I., Bernier, A., Tarabulsy, G., & Provost, M. (2010a). Maternal and child characteristics as antecedents of maternal mind-mindedness. *Infant Mental Health Journal, 31*(1), 94–112.
- Demers, I., Bernier, A., Tarabulsy, G., & Provost, M. (2010b). Mind-mindedness in adult and adolescent mothers: Relations to maternal sensitivity and infant attachment. *International Journal of Behavioral Development, 34*(6), 539–547.
- De Rosnay, M., Fink, E., Begeer, S., Slaughter, V., & Peterson, C. (2014). Talking theory of mind talk: Young school-aged children's everyday conversation and understanding of mind and emotion. *Journal of child language, 41*(5), 1179 – 1193.
- De Ronsay, M., & Hughes, C. (2006). Conversation and theory of mind: Do children talk their way to socio-cognitive understanding? *Developmental Psychology, 24*(1), 7-37.
- Diehl, M., Coyle, N., & Labouvie-Vief, G. (1996). Age and sex differences in strategies of coping and defense across the lifespan. *Psychology and Aging, 11*, 127–139.
- Dore, R. A., & Lillard, A. S. (2014). Do children prefer mentalistic descriptions? *Journal of Genetic Psychology, 175*, 1–15
- Dunn, J., Brown, J., Slomkowski, C., Tesla, C., & Youngblade, L. (1991). Young children's understanding of other people's feelings and beliefs: Individual differences and their antecedents. *Child development, 62*(6), 1352-1366.
- Dvash, J., & Shamay-Tsoory, S. G. (2014). Theory of mind and empathy as multidimensional constructs: Neurological foundations. *Topics in Language Disorders, 34*(4), 282-295.
- Dykas, M. J., & Cassidy, J. (2011). Attachment and the processing of social information across the life span: Theory and evidence. *Psychological Bulletin, 137*(1), 19-46.
- Easterbrooks, M. A., Crossman, M. K., Caruso, A. , Raskin, M., & Miranda-Julian, C. (2017). Maternal mind-mindedness and toddler behavior problems: The moderating role of maternal trauma and posttraumatic stress. *Development and Psychopathology, 29*(4), 1431-1444.

- Eggum, N.D., Eisenberg, N., Kao, K., Spinrad, T. L., Bolnick, R., Hofer, C., ..., & Fabricius, W. V. (2011). Emotion understanding, theory of mind, and prosocial orientation: Relations overtime in early childhood. *The Journal of Positive Psychology*, 6(1), 4-16.
- Eisenberg, N., & Strayer, J. (1990). Empathy and its development : Cambridge studies in social and emotional development. New York: Cambridge University Press.
- Eisenberg, N., & Miller, P. A. (1987). Empathy, sympathy, and altruism: Empirical and conceptual links. In N. Eisenberg & J. Strayer (Ed.), *Empathy and its development. Cambridge studies in social and emotional development* (pp. 292-316). New York, NY: Cambridge University Press.
- Ereky-Stevens, K. (2008). Associations between mothers's sensitivity to their infants' internal states and children's later understanding of mind and emotion. *Infant and Child Development*, 17, 527–543.
- Eysenck, S. B. G., Pearson, P. R., Easting, G., & Allsopp, J. F. (1985). Age norms of impulsiveness, venturesomeness and empathy in adults. *Personality and Individual Differences*, 6, 613–619.
- Fernyhough, C. (2008). Getting Vygotskian about theory of mind: Mediation, dialogue, and the development of social understanding. *Developmental Review*, 28(2), 225- 262.
- Feshbach, N. D. (1982). Sex differences in empathy and social behavior in children. In N. Eisenberg (Ed.), *The development of prosocial behavior* (pp.315 – 338). New York : Academic Press.
- Feshbach, N.D., & Roe, K. (1968). Empathy in six and seven years olds. *Child Development*, 39(1), 133- 145.
- Findlay, L.C., Girardi, A., & Coplan, R.J. (2006). Links between empathy, social behavior, and social understanding in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 21(3) ,347–359.
- Fischer, K.W., Shaver, P.R., & Carnochan, P. (1990). How emotions develop and how they organize development. *Cognition Emotion* 4, 81–127.
- Flavell, J.H. (1999) Cognitive development: Children's knowledge about the mind. *Annual review of psychology*, 50, 21-45.
- Flavell, J.H., Flavell E.R., & Green F.L.(1983). Development of the appearance-reality distinction. *Cognitive psychology*, 15(1), 95-120.

- Gallagher, H. L., & Frith, C.D. (2003). Functional imaging of theory of mind. *Trends in cognitive sciences*, 7(2), 77-83.
- Garber, J., Robinson, N. S., & Valentiner, D. (1997). The relation between parenting and adolescent depression self-worth as a mediator. *Journal of Adolescent Research*, 12(1), 12-33.
- Gentzler, A. L., Kerns, K. A., & Keener, E. (2010). Emotional reactions and regulatory responses to negative and positive events: Associations with attachment and gender. *Motivation and Emotion*, 34(1), 78-92.
- Goldstein, T.R., & Winner, E. (2011). Enhancing empathy and theory of mind. *Journal of Cognition and Development*, 13(1), 19- 37.
- Gopnik, A., & Astington J. W.(1988). Children's understanding of representational change and its relation to the understanding of false belief and the appearance - reality distinction. *Child Development*, 59(1), 26-37.
- Gopnik, A. & Graf, P. (1988). Knowing how you know: Young children's ability to identify and remember the sources of their beliefs. *Child Development*, 59, 1366-1371.
- Gopnik, A., & Wellman, H. M. (1994). The theory theory. In L. A. Hirschfeld & S. A. Gelman (Eds.), *Mapping the mind: Domain specificity in cognition and culture* (pp. 257-293). New York, NY, US: Cambridge University Press.
- Happe', F. (1994). An advanced test of theory of mind: Understanding of story characters' thoughts and feelings by able autistic, mentally handicapped, and normal children and adults. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 24(2), 129–154.
- Hayslip, B. J., & Kaminski, P. L. (2005). Grandparents raising their grandchildren: A review of the literature and suggestions for practice. *Gerontologist*, 45(2), 262 –269.
- Helson, R., Jones, C., & Kwan, V. S. Y. (2002). Personality change over 40 years of adulthood: Hierarchical linear modeling analyses of two longitudinal samples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83,752–766.
- Hill, S., & McMahon, C. (2016). Maternal mind- mindedness : Stability across relationships and associations with attachment style and psychological mind-mindedness. *Infant and Child Development*, 25(5), 391 – 405.
- Hoffman, M. L. (1978). Toward a theory of empathic arousal and development. In Lewis M., & Rosenblum L.A. (Ed.) *The development of affect: Genesis of*

- behavior*. Boston : Springer.
- Hoffman, M. L. (1979). Development of moral thought, feeling, and behavior. *American Psychologist*, *34*(10), 958 -966.
- Hughes, C., Aldercotte, A., & Foley, S. (2016). Maternal mind-mindedness provides a buffer for pre-adolescents at risk for disruptive behavior. *Journal of Abnormal Child Development*, *45*(2), 225 – 235.
- Hughes, C., & Dunn, J. (1998). Understanding mind and emotion: Longitudinal associations with mental-state talk between young friends. *Developmental psychology*, *34*(5), 1026 -1037.
- Hunsdahl, J. B. (1967). Concerning einfuhlung (empathy): A concept analysis of its origin and early development. *Journal of History of the Behavioral Sciences*, *3*(2), 180-191.
- Jahoda, G. (2005). Theodor Lipps and the shift from “sympathy” to “empathy”. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, *41*(2), 151-163.
- Jolliffe, T., & Baron-Cohen, S. (1999). The Strange Stories test: A replication with high-functioning adults with autism or Asperger syndrome. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, *29*(5), 395–406.
- Jolliffe, D., & Farrington, D. P. (2006). Examining the relationship between low empathy and bullying. *Aggressive Behavior*, *32*(6), 540–550.
- Kirk, E., Pine, K. J., Howlett, N., Wheatley, L., Schulz, J., & Fletcher, B. (2015). A longitudinal investigation of the relationship between maternal mind-mindedness and theory of mind. *British Journal of Developmental Psychology*, *33*(4), 434–445.
- Kochanska, G., DeVet, K., Goldman, M., Murray, K., & Putnam, S.P. (1994). Maternal reports of conscience development and temperament in young children. *Child Development*, *65*(3), 852–868.
- Labouvie-Vief, G., Chiodo, L. M., Goguen, L. A., Diehl, M., & Orwoll, L.(1995). Representations of self across the lifespan. *Psychology and Aging*, *10*, 404–415.
- Laranjo, J., Bernier, A., & Meins, E.(2008). Associations between maternal mind-mindedness and infant attachment security: Investigating the mediating role of maternal sensitivity. *Infant Behavior and Development*, *31*(4), 688- 695.

- Laranjo, J., Bernier, A., Meins, E., & Carlson, S.M. (2010). Early manifestations of children's theory of mind: The roles of maternal mind-mindedness and infant security of Attachment. *Infancy, 15*(3), 300 -323.
- Lee, T. H., Qu, Y., & Telzer, E.H. (2017). Love flows downstream: Mothers' and children's neural representation similarity in perceiving distress of self and family. *Social Cognitive and Affective Neuroscience, 12*(12), 1916- 1927.
- Lehman, D. R., Ellard, J. H., & Wortman, C. B. (1986). Social support for the bereaved: Recipients' and providers' perspectives on what is helpful. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 54*(4), 438 – 446.
- Licata, M., Kristen, S., & Sodian, B. (2016). Mother-child interaction as a cradle of theory of mind: The role of maternal emotional availability. *Social Development, 25*(1), 139–156.
- Licata, M., Paulus, M., Thoermer, C., Kristen, S., Woodward, A. L., & Sodian, B. (2014). Mother-infant interaction quality and infants' ability to encode actions as goal directed. *Social Development, 23*, 340–356.
- Lundy, B. L. (2003). Father- and mother-infant face to face interactions: Differences in mind-related comments and infant attachment? *Infant Behavior and Development, 26*(2), 200–212.
- Lundy, B. L. (2013). Paternal and maternal mind-mindedness and preschoolers' theory of mind: The mediating role of interactional attunement. *Social Development, 22*(1), 58–74.
- Lundy, B. L., & Fyfe, G. (2015). Preschoolers' mind-related comments during collaborative problem solving: Parental contributions and developmental outcomes. *Social Development, 25*(4), 722-741.
- Maliken, A.C., & Fainsliber, K. L. (2013). Fathers' emotional awareness and children's empathy and externalizing problems: The role of intimate partner violence. *Journal of Interpersonal Violence, 28*(4), 718 – 734.
- McAlister, A., & Peterson, C. C. (2006). Mental playmates: Siblings, executive functioning and theory of mind. *British Journal of Developmental Psychology, 24*(4), 733-751.
- McMahon, C. A., & Bernier, A. (2017). Twenty years of research on parental mind-mindedness: Empirical findings, theoretical and methodological challenges, and new directions. *Developmental Review, 46*, 54–80.

- McMahon, C. A., & Meins, E. (2012). Mind-mindedness, parenting stress, and emotional availability in mothers of preschoolers. *Early Childhood Research Quarterly*, 27(2), 245 – 252.
- Meins, E. (1997). Security of attachment and maternal tutoring strategies: Interaction within the zone of proximal development. *British Journal of Developmental Psychology*, 15(2), 129 -144.
- Meins, E., Centifanti, L., Fernyhough, C., & Fishburn, S. (2013a). Maternal mind-mindedness and children's behavioral difficulties: Mitigating the impact of low socioeconomic status. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 41(4), 543–553.
- Meins, E., & Fernyhough, C. (1999). Linguistic acquisitional style and mentalising development: The role of maternal mind-mindedness. *Cognitive Development*, 14(3), 363–380.
- Meins, E., & Fernyhough, C. (2015). *Mind-mindedness coding manual, Version 2.2*. Unpublished manuscript. University of York, York, UK.
- Meins, E., Fernyhough, C., & Arnott, B. (2013b). Mind-mindedness and theory of mind: Mediating roles of language and perspectival symbolic play. *Child Development*, 84(5), 1777 – 1790.
- Meins, E., Fernyhough, C., Fradley, E., & Tuckey, M. (2001). Rethinking maternal sensitivity: Mothers' comments on infants' mental processes predict security of attachment at 12 months. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, and Allied Disciplines*, 42(5), 637– 648.
- Meins, E., Fernyhough, C., & Harris-Waller, J. (2014). Is mind-mindedness trait-like or a quality of close relationships? Evidence from descriptions of significant others, famous people, and works of art. *Cognition*, 130(3), 417-427.
- Meins, E., Fernyhough, C., Johnson, F., & Lidstone, J. (2006). Mind-mindedness in children: Individual differences in internal-state talk in middle childhood. *British Journal of Developmental Psychology*, 24(1), 181–196.
- Meins, E., Fernyhough, C., Ronsey, M., Arnott, B., Leekam, S., R., & Turner, M. (2012). Mind-mindedness as a multidimensional construct: Appropriate and non-attuned mind-related comments independently predict infant–mother attachment in a socially diverse sample. *Infancy*, 17(4), 393–415.

- Meins, E., Fernyhough, C., Russell, J., & Clark-Carter, D. (1998). Security of attachment as a predictor of symbolic and metalizing abilities: A longitudinal study. *Social Development, 7*(1), 1–24.
- Meins, E., Fernyhough, C., Wainwright, R., Clark-Carter, D., Gupta, M. D., Fradley, E., & Tuckey, M. (2003). Pathways to understanding mind: Construct validity and predictive validity of maternal mind-mindedness. *Child Development, 74*, 1194–1211.
- Mezulis, A. H., Hyde, J. S., & Abramson, L. Y. (2006). The developmental origins of cognitive vulnerability to depression: temperament, parenting, and negative life events in childhood as contributors to negative cognitive style. *Developmental psychology, 42*(6), 10 -12.
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2005). Attachment security, compassion, and altruism. *Current Directions in Psychological Science, 14*(1), 34–38.
- Μισαηλίδη, Π. (2003). *Η θεωρία των παιδιών για το νου*. Αθήνα : Τυπωθήτω.
- Mitchell, P. (2005). *Η κατανόηση του νου στην παιδική ηλικία: Επισκόπηση της ψυχολογικής έρευνας και θεωρίας* (μτφ. Α. Μουτσοπούλου). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Mitchell, P., & Lacohee, H.(1991). Children's early understanding of false belief. *Cognition, 39*(2), 107-27.
- Μπρούζος, Α. (2004). *Προσωποκεντρική συμβουλευτική: Θεωρία, έρευνα και εφαρμογές*. Τυπωθήτω: Αθήνα.
- Neumann, D. L., Chan, R. C., Boye, G. J, Wang, Y., & Westbury, H. R. (2014) Measures of empathy: Self-report, behavioral, and neuroscientific approaches. In G. J. Boyle, D. H. Saklofske, & G. Matthews (Ed.), *Measures of personality and social psychological constructs* (pp. 257-290). London, England: Elsevier.
- Nummenmaa, L., Hirvonen, J., Parkkola, R., & Hietanen, J. K. (2008). Is emotional contagion special? An fMRI study on neural systems for affective and cognitive empathy. *NeuroImage, 43*(3), 571-580.
- Panfile, T. M., & Laible, D. J. (2012). Attachment security and child's empathy: The mediating role of emotion regulation. *Merrill-Palmer Quarterly, 58*(1), 1-21
- Phillips, L. H., MacLean, R. D. J., & Allen, R. (2002). Age and the understanding of emotions: Neuropsychological and sociocognitive perspectives. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences, 57*(2), 526–530.

- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515 -526.
- Reniers, R. L., Corcoran, R. Drake, R., Shryane, N. M. & Vollm, B. A. (2011).The QCAE: A questionnaire of cognitive and affective empathy. *Journal of Personality Assessment*, 93(1), 84–95.
- Rollo, D., & Sulla, F. (2016). Maternal talk in cognitive development : Relations between psychological lexicon, semantic development, empathy and temperament. *Frontiers in Psychology*, 7 (394), 1- 10.
- Rosenblum, K. L., McDonough, S. C., Sameroff, A. J., & Muzik, M. (2008). Reflection in thought and action: Maternal parenting reflectivity predicts mind-minded comments and interactive behavior. *Infant Mental Health Journal*, 29(4), 362–376.
- Roth - Hanania, R., Davidov, M., & Zahn –Waxler, C. (2011).Empathy development from 8 to 16 months: Early signs of concern for others. *Infant Behavior and Development*, 34(3), 447-458.
- Ruffman, T., Perner, J., & Parkin, L. (1999). How parenting style affects false belief understanding. *Social Development*, 8(3), 395- 411.
- Ruffman, T., Slade, L., & Crowe, E. (2002). The relation between children’s and mothers’ mental State Language and theory-of-mind understanding. *Child Development*, 73 (3), 734 – 751.
- Samson, D., Apperly, I. A., Braithwaite, J. J., Andrews, B. J., & Bodley Scott, S. E. (2010). Seeing it their way: Evidence for rapid and involuntary computation of what other people see. *Journal of Experimental Psychology: Human Perception and Performance*, 36(5), 1255-1266.
- Schieman, S., & Van Gundy, K. (2000). The personal and social links between age and self-reported empathy. *Social Psychology Quarterly*, 63, 152–174.
- Schwebel, D. C., Rosen, C. S., & Singer, J. L. (1999). Preschoolers’ pretend play and theory of mind : The role of jointly constructed pretence. *British Journal of Developmental Psychology*, 17(3), 333–348.
- Shacht, R., Hammond, L., Marks, M., Wood, B., & Conroy, S. (2013). The relation between mind-mindedness in mothers with personality disorder and mental state understanding in their children. *Infant and Child Development*, 22, 68–84.

- Shamay-Tsoory, S.G., Tomer, R., Berger, B.D., & Aharon - Peretz, J. (2003). Characterization of empathy deficits following prefrontal brain damage: The role of the right ventromedial prefrontal cortex. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 1(15), 324- 337.
- Smith, A. (2006). Cognitive empathy and emotional empathy in human behavior and evolution. *The Psychological Record*, 56 (1), 3-21.
- Sprengh, R. N., McKinnon, M. C., Mar, R. A., & Levine, B. (2009). The Toronto empathy questionnaire: Scale development and initial validation of a factor-analytic solution to multiple empathy measures. *Journal of Personality Assessment*, 91(1), 62-71.
- Switankowsky, I. (2000). Sympathy and empathy. *Philosophy Today*, 44(1), 86-92.
- Tahiroglu, D., Moses, L. J., Carlson, S. M., Mahy, C. E. V., Olofson, E. L., & Sabbagh, M. A.(2014). The children's social understanding scale: Construction and validation of a parent-report measure for assessing individual differences in children's theories of mind. *Developmental Psychology*,50(11), 2485-97.
- Thirioux, B., Mercier, M.R., Blanke, O., & Berthoz, A. (2014). The cognitive and neural time course of empathy and sympathy: An electrical neuroimaging study on self-other interaction. *Neuroscience*, 16(267), 286-306.
- Vreeke,G.J., & Van Der Mark, I.L.(2003). Empathy an integrative model. *New Ideas in Psychology*, 21(3) ,177–207.
- Wang, L., Zhu, L., & Wang, Z. (2017). Parental mind-mindedness but not false belief understanding predicts Hong Kong children's lie-telling behavior in a temptation resistance task. *Journal of Experimental Child Psychology*, 162,89–100.
- Wellman, H. M., Cross, D., & Watson, J.(2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72(3), 655 – 684.
- Wellman, H. M., & Liu, D. (2004). Scaling theory of mind tasks. *Child Development*, 75(2), 759-763.
- Westbury, H. R., & Neumann, D. L. (2008). Empathy-related responses to moving film stimuli depicting human and non-human animal targets in negative circumstances. *Biological Psychology*, 78(1), 66-74.

- Wieber, S. (2017). The Power of symbolic play in emotional development through the DIR Lens. *Topics in Language Disorders*, 37(3), 259- 281.
- Wiesenfeld, A. R., Whitman, P. B., & Malatesta, C. Z. (1984). Individual differences among adult women in sensitivity to infants: Evidence in support of an empathy concept. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(1), 118–124.
- Wimmer, H., & Perner, J. (1983). Beliefs about beliefs : Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13(1), 103 – 128.
- Wispe, L. (1986). The distinction between sympathy and empathy: To call forth a concept, a word is needed. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(2), 314-321.
- Yuill, N. (1984). Young children's coordination of motive and outcome in judgements of satisfaction and morality. *British Journal of Developmental Psychology*, 2(1), 73-81.
- Zahn-Waxler C. (1991). The case for empathy: A developmental perspective. *Psychological Inquiry*, 2(2), 155–158.